

ՄԽԻԹԵՐԵՅ ԼՆԵՑԻՈՅ

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԿԻՂԵՆ, ԳԼԵԼԻՔ ԻՆ

և

ՅԱԼԵԼՈՒԱԾՔ

Ի ԼՍՍ ՎԾ

Ք. Պ.

1879

Ս. ՊԵՏԵՐՈՒԹԻՒՆ

Օհանգամանաց կենաց Մխիթարայ Լ'նեցւոյ չէ ինչ մեզ
յայտնի, բայց այն միայն թէ՛ էր սա աւագերէց կաթուղիկէ եկե-
ղեցւոյն Լ'նոյ և եկաց յելս երկոտասաներորդ դարու: Սա գրեաց
Վատմութիւն իւր ի խնդրոյ հաւր Հառիճայի վանաց, Վրիգո-
ւոյ վարդապետի, և եթող յետնոցս զայլ և այլ երկասիրութիւնս,
որք ոչ հասին ի ձեռս մեր, և զորոց ճառեն Վարդան և Ստե-
փանոս մետրապաւլիտն () րբէլեան: Վարդան կրկնակի յիշէ ըզ-
Մխիթար յիւրում պատմութեան: Մի՛ բերելով զանցս ինչ ի
պատմութենէ Վրաց և ի վերջն ասելով. «այս ըստ Մխիթարայ
երիցու ասիցն (Վ' են. եր. 91)». և միւս՝ ի պատմելն զսկզբնաւո-
րութենէ Թուրքաց, յորժամ ասէ. «Լ'յս ըստ Վահրամայ որդւոյ
Տիգրանայ, վիպագրի: Իսկ պատուական երէցն Մխիթար Լ'նե-
ցին այսպէս ասէ. «: Լ'ս զոր ասէն՝ առանձինն եղաք ի վերջ հա-
տուածոյս: Ստեփանոս () րբէլեան նոյնպէս յիշէ զսա և զգեղեցիկ
Վատմութիւն սորա, յասելն. «այլ զի ժտեալ էր յիշատակ նախ-
նական զրուցատրութեանց նոցա, նաև ամենայն արութիւնք և
գործք երևելիք ի տանն Վրաց ազգին () րբէլեանց ի նոցին ժա-
մանակագրոցն, զոր Քարթլիս Յիսորեբայ կոչեն, վասն այն մեք
ոչ գիտացաք զորպէսն և զկարգ բանիցն, զի և ըստ կարգի շա-
րայարեալ էաք ի մատենիս. բայց զոր ինչ գտաք ի հայալեզու գի-
րըս սակաւ ինչ յիշատակ՝ դիցուք, ևս և զվախճան կատարածի
նոցա, զոր հաւաստեալ ծանոյց մեզ գեղեցիկ Վատմութիւն Մխի-
թարայ Լ'նեցւոյ»:

Մեզ չէ յայտ, եթէ պատմութիւնս այս Վրաց, յիշատա-
կեալն ի Վարդանայ և ի Ստեփանոսէ, առանձին երկասիրութիւն

էր հեղանակիս, թէ մասն ինչ միայն « աշխարհագրումար զրու-
ցաց » Լ'նեցւոյն : Ինքն այսքան միայն ասէ ի նախերգանս իւր,
թէ՝ « գումարեցի զայսոսիկ գումարումն յերիս պրակս... Լ'առջին
Պրակն սկսանի ի Պարոյրայ Հայկազնոյ, առաջին թագաւորէ Հա-
ծոց մինչև ցՅովանէս վերջին. իսկ երկրորդն՝ ի Յովանիսէ մինչև
ի քահանայանալն Տեառն Բարսղի : Լա երրորդն՝ մինչև ի գե-
րեւն զԼարուսաղէմ՝ և ցելս ազգաց Ֆրանկաց » : Ի սոցանէ մասն
միայն առաջին Պրակին եհաս ի ձեռս մեր, զաւղեալ ի ստուար
գրչագրի միում ի մատենադարանի բարձր Սրբազան Սարգիս
Լըքեպիսկոպոսին Հասան Զալալեանց, որոյ ի լուսաւոր թոյլ-
տուութենէ շահեցեալ տարաք ընդ մեզ ի Ս. Պետերբուրգ գեր-
կուս գրչագիր մատենան ի նոյն գրադարանէ վասն ընդաւրինակելոյ
ի նոցանէ զինչ ինչ բանս, և այժմ ի լոյս ընծայեմք զնշխարս Պա-
տմութեան Լ'նեցւոյն, յուսալով զի և զմնացորդն հանդիպեսցի
գտանել ումեք յաջողագունի քան զմեզ :

Ի վերջ մատենիս եղաք՝ զՅաւելուածս, յորս գտանին տեղե-
կութիւնք և պէսպէս բանք մատենագրաց մերոց զմարդարէէն
Տաճկաց : Լա և զքաղուածս ինչ ի պատմութենէ Համգայի Իսպա-
հանեցւոյ յաղագս յաջորդաց Սահմտի, որոց գրեթէ ամենևին
համահասար գտանին ամբ, ամիսք և աւուրք իշխանութեան
ասացելոցն ի Մխիթարայ, այնպէս զի երկոքեան մատենագիրքս ի
միջէ աղբերէ հանեալ երևին զնիւթն հատուածոյս :

ՄԻՒԹԵՐԵՆ ԼՆԵՑԻՈՅ

ՊԵՏԻՄՈՒԹԻՒՆ

Հանդէսք բանից աշխարհագումար զրուցաց, տիեզերապատում անցից, վիպասանեալ
ի քաջ գիտնականէն Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ կաթուղիկէն Լնույ, հոյակապ
քաղաքի ի խնդրոյ հաւր Հառիճայի Գրիգորոյ վարդապետի :

Թ. Մխեալք աստուծով ի սկիզբն մատենիս աշխարհավէպ
հանդիսարանացս, ոյժ առեալ սատար և նեցուկ զաղաւթս սրբոցդ,
ևս և զպատճառի բանիս, անսայթաք հաւատով կառուցուր
զգարշապար մտացս ի յոյսն անկարծելի և ի սէրն անկեղծաւոր :
Լա այնպէս զաւրացեալք 'ի Բանէն, որ բանիւ գոյացոյց զեղեալ-
քըս ամենայն, ուղղեսցուք զմակոյկ բանիս ի վերայ մկանաց անդն-
դահայեաց ծովուս խորութեան : Ի ձեռն առեալ զայս մոյթ սրտի և
... զաթ պարանոցի, որում աւարտն և նաւահանգիստն յանձն է
քաջ և անմոլար նաւապետին : Լա արդ՝ ըստ կատարելոցն հրա-
հանգից ի սոփեստական յեղանակսն, պարտ է յամենայնում յա-
ռաջարկութեանցն նախ քան զամենայն հարկաւորապէս ցուցա-
նել, թէ՝ յաղագս ոյր է բանս. յորում և զբովանդակ մթերս շա-
հիցն և զհոյլս աւգտութեանցն յայտ ածել և առաջի դնել : Լա
այս՝ զի զմիտս ընթերցողացն և լսողացն առաւել յաւժարագոյնս
արասցէ, և ի վարժումն մատենիս փութագոյնս և անյապաղս

մղեսցէ: Եւ արդ՝ է բանս սակս բացայայտութեան անցելոց իրաց, լաւաց և վատաց, արեաց և անարեաց, խաղմից, հինից և խաղաղութեանց, պէս պէս և զանազան զրուցատրութեանց, որ ըստ ներգոյս սղամանակ տեղեկութեամբ թեւացեալ յԱդամայ հետէ մինչ ի բնաւին վերջի ամանակս, յաւուրս Յովանիսի թագաւորի: Եւ անտի լայն և տարած բանիւք յընդարձակեալ մինչ ի ուր թուականս: Իսկ մթերք շահիցն ի սմա ամբարեւոյց, նախ՝ լուսաւորութիւն ոգւոյ ի զանազան բանս և ի գիտութիւնս, նա և ի բարեացն զլաւն շտեմարանել և ի վատթարացն զհնարս զգուշանացն հայթայթել, յորմէ և ճողոպրեալ լինին բազում ոգիք ի չար սաղրողաց: Եւ երկրորդ՝ զկենցաղոյս ուսանել զզանազան քաղաքավարութիւնս, ի թագաւորացն՝ զթագաւորականն ընդ ոստութիւն, յիշխանաց՝ զիշխանականն ընթացս, ի զինուորաց՝ զմարդ մրցական հանդիսիցն: Եւ մանապէս և յայլոցն՝ զայլսն, ըստ հոգեւորին՝ զհոգեւորն, ըստ կենցաղոյս՝ զմարմնաւորն: Քանզի յայսպիսի պատմութեանց ուսար, թէ՛ յարարչէն ստեղծեալ մեք միայն եմք անձնիշխան ի սեռս կենդանեաց, որ յարարչապատում մատենի անդ: Եւ և զբարձրագոյնն ասելի է, քանզի սովաւ ծանեալ զբնութիւն արարածոցս եղական գոլ, յոչէից անեալ ի գոյութիւն արարչին: Ի սմանէ՛ թէ լքալ թողալ զվայրն վայելչական, և թէ մերկացալ ի փառաց և կողոպտեցալ յանմահութենէ: Սա ուսոյց մեզ, թէ բանսարկուն պատառեաց զգարդն մեր ցանկալի, և զխայտառականս մեր տերեւոյն կարաւտացոյց, զամբարտակին սկայից կործանումն, զՆոյի յայտնի պատիւն, թէ արդարք այսպէս պատուով պատւին, զԱբելքիսեղեքին, զԱբրահամայն, զՎովտայն և զկնոջն, զերկնատեղաց հրացանութիւնն, զբովանդակ Նաբիպտոսին, զՄովսէսին և զանապատին, զերկրին աւետեաց, և զայլսն ամենայն մինչև ցարիստոս: Օ՛ ամենատենջ լուոյց գալստեանն առ մարդիկ և զանապաման ցնծութեան գործս, և զբանս, և զարդիւնս, որ ինչ յաւրէնս և ի մարդարէս և յաւետարանս, պատմութեամբ ուսար և իմաստնացար: Եւ եթէ ժամանակագրութիւն ոչ էր, առասպելաւք և այլանդակ զրուցաւք և անդէպ հերձուածովք լի էր եկեղեցի: Կամ թէ զարդարն ասել, գոյին ոչ իսկ հետք հաւատոյ և ճշմարտութեան: Եթէ ոչ էին

քանոն և տիպք պատմութեան, որ տուան մեզ ի սրբոց աւանդողացն՝ գալուստ Բանին և կամ Վործք առաքելոցն, կամ այլք սոցին նման, որ ուսուցին մեզ զվիճաբանութիւն ուղղացն ընդ թիւրսն: Եւ եթէ ոչ ի պատմագրութենէ առնուալ ուսանէալ զճանապարհ առաքինութեան և զգնացս որ ուղիղն է, ամենայն որ կործանէր, անկանէր ի խորխորատս կորստեան: Ոչ որ ծանաթ հաւաստի զրուցաց և ոչ տեղեակ կարգաց առաջնորդաց և թագաւորաց, ոչ գիտութիւն, թէ՛ լաւքն այսու առաքինացան, և ոչ զղջումն, թէ՛ վասն այսպիսի կենաց վատքն պատժապարտեցան: Օ՛ ի թէ որ այսչափ մանրապատում եղեն հնոցն և նորոյս կարգք և կրաւնք և գործք և բանք և ցանկապատեցաւ այգիս քրիստոսատունկ, դեռ ևս մտանեն ապականեն աղուէսք ժանտագործք և խառնափնդորեն զոճ ճշմարտութեան, զի՛նչ ինչ արդեւք էր ի չարաց որ ոչ գործէր ի մէջ տգիտաց և անծանաթից գիտութեան: Եւրդ՝ որպէս յայտնի է գիտնոց յոյժ աւգտութիւն սորա, ձեռն ի գործ արասցուք յուսով, տալ զանձինս յաշխատութիւն հոգեւոր, ապաւինելով ի սուրբ շնորհս Հոգոյն: Եւրդ՝ ո՛ պատուական հայր Վրիգորիէ, գրեթէ՛ զհարիւր և իս ամաց մեծամեծ գործս խնդրէ քո պատուականութիւնդ, ի ժամանակաց անտի Յովանիսի, յետին և վերջնոյն Բագրատունեաց մինչև ի ներկայս յայս, յորում եմս դեռ ևս: Իսկ ի վերայ այսոցիկ էր խնդիրն ի գրի աստ, նախ սկսանել զառաջին գերեւն յԱրուստաղեմէ, յոստոյ և յարմատոյ Վաւթի մարգարէի, զոր գերեալ Նաբուգոդոնոսոր և խնդրեալ Հրաչեայ պարգև զՇ ամբատ յարքայէ: Եւրդ՝ հիմն բանիս պարտ է անդր ի վեր ընթանալ և անտի կարգաւ աստ առ մեզ կացուցանել: Եւ այս ի յոլովս արտաբերի և կազմէ աշխատութիւն, ընդ որ յոյժ համառատիւ կամիմք անցանել, տալով միայն պատճառ իմաստութեան քո, Եւ արդ՝ գումարեցի զայսոցիկ գումարումն յերիս պրակս, զի խոստովանութիւն մեր և հաւատ է ի սուրբ Արրորդութիւնն, որպէս Պաւղոս ասէ՝ զամենայն զոր ինչ առնէք, յանուն Տեառն և Աստուծոյ արասջիք: Եւ առջին պրակն սկսանի ի Պարոյրայ հայկազնոյ, առաջին թագաւորէ Հայոց, մինչև ցՅովանէս վերջին: Իսկ երկրորդն՝ ի Յովանիսէ մինչև ի քահանայանալն տեառն Բարսիլ: Եւ երրորդն՝

մինչև ի գերելն զԼորուսաղէմ և յեւս ազգաց Քրիստոսաց: Յայս երիւ հատածս բազմատարազ ճառիւք ոչ դանդաղեցից գրել, քաղելով ի սրբոց և ի պիտանեաց պատմութեանց: Օ՛հ և աղքատք և մուրացիկք սովոր են ի վաճառաց և ի դրացեաց առնուլ փոխ, և կերակրել զեկեալ հիւրս մեծատունս, թէպէտ և այնպէս ոչ իցեն զի հանցեն յամբարաց և ի գանձուց զնորն և զհինն: Լա որ բարեմիտ բազմեալք իցեն, զսակաւն լուրջ երեսաւք և գոհութեամբ ընդունին, պայծառացուցեն զամաւթալի դէմն մուրողին և առնուն վարձս ի Տեառնէ. նմանին խոնարհութեան և անարգամեծար փրկչին, որ զամենայն զգործս և զզնացս հակառակ փբացեալ վարդապետութեան մարդասպանին աւրինադրեաց: Օ՛սէր՝ նոր աւանդ ասաց. զխոնարհութիւն երկնաստեղծ գլխոյն յոռո Յուդայի՝ նոր պատուիրան ետ. հաւասար հողեղինաց իբրև զընկերակից նոցին ի վերնատունն՝ նոր ուսոյց. ի մարմնոյ և յարենէ անտի իւրմէ՝ նախ ինքն եկեր: Լա այլն ամենայն ի սկզբանէ անտի տնաւրինականացն. մայրն, խանձարուրքն, լոկ Քրիստոսիւ այրն, աշխարհագրիլն, տատրակ չքաւորի և աղաւնի աղքատի, չքաւորի գառին նուիրել ինքն գառն, պանդխտիլն, յԼա զիպտոս փախուստն իբրև զանկար, անտուն ի յարկէ, վաստակեալ, քաղցեալ, ի պոռնկէ ջուր հայցեալ, առ մաքսաւորս ի ճաշ չղբեալ, ընդ մանկունս յաթոռ նստեալ, զտղայսն ի գիրկս ընկալեալ, առ տկարս և հիւանդս հետիոտս անդանդաղ խոնարհեալ, վասն մեր ընդ բանսարկուին առ փորձողին եղեալ, և որ նախ քան զայն ի հողեղէն աջոյ մկրտեալ ընդ աթխոյժսն. մերկ և բոկ և հետիոտ առ ամենայն ճանապարհ ի յերկրի, ի մանկանց պաշտպանեալ, և իշով տրմղով ընթացեալ. զսարսափելի համբերութիւն առ խորհուրդ Խաչին, զանարգանսն, զզրպարտանսն, զգանն, զպատակն, զթուքն, զկուսփսն, ըզպսակն փշեղէն, զեղէգն, զծիրանիսն, զաւարտն ամենայնի զմահն և զխաչիւ մահն: Լա սու ամենայնիւ և զորս թողաք ի խոնարհութենէն, զայն որ ամբարտաւան և վէս փբութեամբ անկաւ ի փառաց, քակեաց Տէրն մեր ամենասուրբ խոնարհութեամբն զբարձրութիւն նորա, և ուսոյց այսու զսպանումն նորա, որպէս ինքն արար: Օ՛տխմարս և զտգէտս կացոյց քարոզս և աւետա-

րանիչս, զի ի տկարս հզաւր զաւրութիւն կատարէ Հոգին աստուծոյ, և փառքն մի՛ տացին մարդկային իմաստութեան, այլ զաւրութեանն աստուծոյ: Լա արդ՝ նոյն ինքն որ այսպէս բարեմտէ և խոնարհի առ յոյժ անարգս, մի՛ փախիցէ, լքցէ զիս և ունայնացուցէ ի սուրբ Հոգւոյն գործակցութենէ, այն որ ճանաչէ զսիրտ մաղթողին, ամէն: Լա տացէ զիցէ բան ի բերանիմ, որ զնայն պաշտեմ և խոստովանիմ, անթերի և աներկբայ հաւատով և յամենայն ժամ աւրհնութիւն նորա ի սմա. և ի նա պարծեսցի անձն իմ ուղիղ դաւանութեամբ, և ի սոյն անբիծ խոստովանութեան արժանի արասցէ զտառապեալ շունչ իմ աւանդել ի գանձս իւր, զի թերևս յաշխատութենէ աստի իմմէ աւգուտ լինիցի և շահ եկեղեցւոյ մանկանց: Լա թէպէտ սակաւ է տաղանդս, հաւատացեալ ինձ ի Տեառնէ, ի սեղանս պատրաստեսցի և մի՛ ընդ իս թաղեսցի. և ես ի Տեառնէ գովեցայց և մի՛ կտրեցայց:

բ. Ճառ երկրորդ համառատ յԱղամայ, նահապետաց եւ թագաւորաց, որ ի նոցանէ ծնան, ըստ կարգի:

Խընդամտաբար և խնկեալ յաւժարութեամբ պարտ և վայելուչ է առնել զհիմն բանիս ի նախաստեղծէն մերմէ Աղամայ, համառատիւ հասուցանել մինչև ուր խնդիրն է մեզ, լայն և ընդարձակ գրել: Եւրդ՝ որ հիմն և սկիզբն է բնութեան ազգի մարդկութեանս Աղամ, առաջին մարդն, զնա զիցուք առաջին վէմ ի հիմունս աստ, և ի նմանէ ըստ կարգի զմերոյս ազգաց և թագաւորաց, ածեալ հասուցուք մինչև առ մեզ, աստուծով:

տ. Աղաւրոս, շարս Ժ¹

Աղամ, յետ ելանելոյն ի դրախտէն, լեալ ամաց ԺԼ ծնանի զԱթ յԼապէ կնոջէ իւրմէ և եկաց այլ ևս ամս Զ, մինչ ի ճլե ամն Սաղաղիէլի. ծնանի այլ ևս ուստերս և դստերս. մեռանի ջլ ամաց:

բ. Աղապարոս, շարս Գ

Աթ լեալ ամաց մե ծնանի զԼնովս յԱղովրայ կնոջէ իւրմէ.

¹ Տես Եւսեբի ժամանակագր. վեհ. 1818. եր. 8, 58. Սամուէլ Ենեցի, ձեռագիր:

և եկաց այլ ևս ամս չէ մինչև ի ի ամս Լնովքայ. ծնանի ուստերս
և դստերս, և մեռանի ջժք ամաց:

Գ. Լնովքոն, շարս Ժգ

Լնովս լեալ ամաց ճի՛ ծնանի զկայինան ի Կոյենայ կնոջէ
իւրմէ. և եկաց այլ ևս ամս չէ մինչև ցծի՛ ամս Մաթուսաղայի.
ծնանի ուստերս և դստերս, և մեռանի ջժ ամաց:

Դ. Լմէնոն, շարս Ժբ

Կայինան լեալ ամաց ճ՛ ծնանի զՄաղաղիէլ ի Մաղաղեղայ
կնոջէ իւրմէ. և եկաց այլ ևս ամս չի՛ մինչև ի ձի՛ ամս Ղամբայ.
ծնաւ ուստերս և դստերս, մեռաւ ջժ ամաց:

Ե. Լմեղաղարոս, շարս Ժբ

Մաղաղիէլ լեալ ամաց ճկէ՛ ծնանի զՅարեղ ի Ղինայ կնոջէ
իւրմէ. և եկաց այլ ևս ամս չլ՛ մինչև ի խլ՛ ամս Կոյի. ծնաւ ուս-
տերս և դստերս, մեռաւ պղէ ամաց:

Զ. Ղաւոնոս, շարս Ժ

Յարեղ լեալ ամաց ճկբ՛ ծնանի զԼնովք ի Բառաբայ կնոջէ
իւրմէ. և եկաց այլ ևս ամս ն,՛ մինչև մ՛ ամս Կոյի. ծնանի ուս-
տերս և դստերս, մեռանի ջկբ ամաց:

Է. Լղովրանքոս, շարս Ժբ

Լնովք լեալ ամաց ճկէ՛ ծնանի զՄաթուսաղայ ի Յաղներայ
կնոջէ իւրմէ. և եկաց այլ ևս ամս մ.՛ հաճոյ եղեալ աստուծոյ,
փոխեցաւ յամի լի՛ Ղամբայ. ծնանի ուստերս և դստերս. փո-
խեցաւ յկէ՛ ամաց: Ժողովին յԼղամայ մինչև ի փոխելն Լնովքայ
ազգ է, ամբ ոնձէ:

Ը. Լմեմիսինոս, շարս Ժ

Մաթուսաղայ լեալ ամաց ճկէ՛ ծնանի զՂամբ ի Յեղնայ
կնոջէ իւրմէ. և եկաց այլ ևս ամս պբ: Օսովաւ անցանել ջրհե-

ղեղին ամաւք իբ, որ զկենաց նորա թիւ յայտ առնէ: Իսկ եթէ
նրպէս, յայլ օրինակս կայ. եկաց, ասէ, այլ ևս ամս չձբ, ծնաւ
ուստերս և դստերս. մեռաւ ջկթ ամանց:

Թ. Ոտիարոտէս, շարս Ը

Ղամբ լեալ ամաց ճձբ՛ ծնանի զԿոյ ի Բեղնայ կնոջէ իւրմէ
և եկաց այլ ևս ամս չլէ. յառաջագոյն քան զհայր իւր Մաթու-
սաղայ վախճանէր Ղամբ, և եկաց այլ ևս ամս, ցամս Կոյի չլէ.
ծնանի ուստերս և դստերս. մեռաւ չի՛ ամաց:

Ժ. Քսիսութրոս, շարս Ժբ

Կոյ լեալ ամաց չ՛ ծնանի զԱւմ, զՔամ, զՅարեթ ի Կոհմ
զարայ կնոջէ իւրմէ. և եկաց այլ ևս ամս ճ՛ մինչև ցջրհեղեղն, և
յետ ջրհեղեղին ամս յծ. մեռաւ ջծ ամաց:

Ժողովին ի փոխմանէն Լնովքայ մինչև ի ջրհեղեղ ազգ Գ,
ամբ չծէ: Իսկ յԼղամայ՝ ազգ Ժ, ամբ ոմիսբ: Միանգամայն Ժ
նահապետացս ասեն շարս ճի, որք առնեն սիւզ բիւր ամաց:
Քաղդէական է այս վէպ բանից և աւտար ի ճշմարտութենէ, որք
մեկնեն զմին շարն վի՛ ամ:

Լրդ՝ պարտ է մեզ յերից որդւոց Կոյի, զՅարեթայն ազգ
ի կարգ արկանել մինչև ցապառուած Հայկազանցն, զոր եբարձ
Լղեքսանդր մակեդոնացի: Լւ զկնի այնորիկ զԼրշակունեացն
կարգ թագաւորելոցն ի վերայ մեր, մինչև ի նոցին սպառուածն
կարգաւ հասուցից:

Դ. Դասակարգութիւն Յարեթի նախնոյն և արմատոյն Հայոց:

Խ Յարեթ, բ. Ղամբ, Գ. Թիւրաս, Դ. Թորգոմ, Լսբա-
նազ եղբայր, Ե. Հայկն. վասն սորա անուանեցաք Հայք, Զ. Լ-
րամանեակ, Է. Լրմայիս, Ը. Լմասիայ, Թ. Ղեղամ, Ժ. Հար-
մայ, ԺԽ. Լրամ: Ի սորա անուն կոչեն զմեզ ամենայն ազգբ՝ ար-
մանիք: Սա ետ շինել գործավարի իւրոյ Մշակայ զկեսարիա

քաղաք, որ և անուամբ նորա կոչեցաւ Մաթակ, զոր անուանեն
Յոյնք՝ պռոտոն արմանիան, այսինքն՝ առաջին Հայք։ ԺԲ. Լրայն
գեղեցիկ, ԺԳ. Կարդոս՝ որդի նորին, որ անուանեցաւ ի Շամի-
րամայ՝ Լրայեանն Լրայ։ Յարեթայ մինչև յԱրայ ըստ կարգի,
և աստի յառաջ ըստ յառաջագիմութեան։ ԺԴ. Պարէտ, ԺԵ.
Լրբոկ, ԺԶ. Օլաւան, ԺԷ. Սուր, ԺԸ. Հաւանակ, ԺԹ. Վաշ-
տակ, ի. Հայկակ, իւ. Լմբակ, իբ. Լոնակ, իգ. Շաւարշ, իդ.
Նորայր, իե. Վստամ, իզ. Կար, իէ. Գուակ, իթ. Հրանտ, իծ.
Բնծակ, է. Գլակ, լւ. Հորայ, լբ. Օարմայր, լգ. Պերճ։ Սա
յաւուրս Գաւթի մարգարէին։ լդ. Լրբուն, լե. Բազուկ, լզ.
Հոյ, լէ. Յուսակ, լը. Կայակ, լթ. Սկայորդի, լւ. Պարոյր։
Սա առաջին պսակեցաւ թագաւոր ի Վարբակէ՝ Մարաց թագա-
ւորէ։ խւ. Հրաչէ։ Սա յաւուրս Նաբուգոդոնոսորայ խնդրեալ
ի նմանէ զմի ի գերեւորցն յԱրուսաղեմէ, զՇամբատ, զնախնին
Բագրատունեացն։ խբ. Փառնաւազ, խգ. Պաճոյճ, խդ. Կոռնակ,
խե. Փաւոս, խզ. Հայկակ, խէ. Լրուանդ, խթ. Տիգրան։ Եւ սո-
վաւ եկին որդիքն Սենեքարիմայ ի Հայս՝ Սանասար և Լորամե-
լեք։ խծ. Բար, Տիրան, Վաչագն, ծ. Լուաւան, ծւ. Ներսէս,
ծբ. Օարէս, ծգ. Լրմոգ, ծդ. Բագամ, ծե. Վան, ծզ. Վաչէ,
Լոյս վերջին թագաւոր Հայկազնեաց. զսա սպանեալ Լղեքսանդր
մակեդոնացի։

Ի նախնոյն մերմէ Հայկայ մինչև ցՎաչէ իշխանք լեւ թա-
գաւորք Ժէ ի Պարոյրայ սկսեալ, և ամբ ոջծ։

Եւ արդ՝ կարգեսցուք զկնի Հայկազանցն ի Պարթևաց զթա-
գաւորեալն Հայոց։ Սելեւկիոս զկնի Լղեքսանդրի՝ լւ ամ։ Լն-
տիդքոս, որդի նորա՝ ժԺ ամ։ Լնտիդքոս Թէոս՝ ԺԵ ամ։ Ի սորա
Ժւ ամին ապստամբեցին Պարթևք ի Մակեդոնացւոցն և թագա-
ւորեաց նախ՝ Լրշակ քաջ Պարթևաց՝ լւ ամ։ Սա ինքն Լրշակն՝
լւ ամ։ Լրտաշէս՝ խգ ամ։ Լրշակ մեծ՝ ծգ ամ։ Սա զեղբայր իւր
զՎաղարշակ առաքէ ի Հայս, առաջին թագաւոր Պարթև զկնի
սպառեւոյ Հայկազանցն ի ճկե ողորմալիարին։ Վաղարշակ Հայոց
առաջին թագաւորէ, ամս իբ և մեռանի ի Սծբին քաղաքի։ Լր-
շակ, որդի նորա՝ ամս ԺԳ։ Լրտաշէս, որդի նորա՝ ամս իե։ Սա
վեչ գտաւ քան զԼղեքսանդր մակեդոնացի. զի նա երրորդ մա-

սին միայն տիրեաց աշխարհիս, իսկ սա զի մասն աշխարհիս միա-
պետեաց։ Տիգրան, որդի սորա՝ լգ ամ։ Լրտաւաղդ, որդի նորա՝
բ ամ։ Լրջամ, եղբայր Տիգրանայ, հայր Լբգարու՝ ի ամ։
Լբգար՝ ամս լւ։ Սանատրուկ՝ ամս է։ Լրուանդ՝ ամս ի։ Լր-
տաշէս՝ ամս խւ։ Լրտաւաղ՝ ամս բ։ Տիրան՝ ամս իւ։ Տիգ-
րան՝ ամս խգ։ Վաղարշ՝ ամս իւ։ Խոսրով՝ ամս խբ։ Լնիշխան՝
իէ ամբ։ Տրդատ՝ ամս ծգ։ Խոսրով՝ ամս թ։ Տիրան՝ ամս ԺԳ։ Լր-
շակ՝ է։ Պապ՝ է։ Վարազդատ՝ դ։ Լրշակ և Վաղարշակ՝ ե։
Խոսրով՝ ե։ Վաւաշապուհ՝ իւ։ Խոսրով դարձեալ՝ ւ։ Շապուհ՝
դ։ Լնիշխան ամս՝ Ժւ։ Լրտաշէս՝ դ։ Լնիշխան ամս ԺԳ։ Սա
վերջին թագաւոր Լրշակունեաց։

Օկնի թագաւորացն կացին մարդպանք Հայոց յիշխա-
նացն։ Լուսին Սեծն Վարդան՝ մարծպան ԺԺ։ Լնիշ-
խան՝ ամս Ժւ։ Սանդոս՝ ամս ի։ Վաչան՝ ամս է։ Վարդ՝
ամս դ։ Պարսիկք՝ ամս ԺԺ։ Սեթէթ Վնունի՝ ամս է։ Պարսիկք,
ամս լգ։ Գաւթ Սահառունի՝ ամս է։ Թէոդորոս Ռշտունի՝ ամս
իե։ Ի սորա Ժ ամին և ի զէ թուին երևեցաւ Մահմետ սուլ-
մարգարէն։ Համաղասպ՝ է։ Գրիգոր՝ Ժ։ Սա շինէ զկաթուղի-
կէն յԱրուծ, Ներսէս՝ ամս գ։ Լշոտ՝ գ։ Ներսէս կամսարական՝
գ։ Սմբատ Բագրատունի՝ ամս ի։ Լստ այրեցին զիշխանսն Հայոց
ի Նախջաւանի, և բազում ամբ յանիշխանութեան էր։ Լշոտ
Բագրատունի՝ Ժե։ Սմբատ՝ իբ։ Լշոտ Մսակերն՝ ի։ Սմբատ
Լբլբասան՝ լբ։ Լշոտ՝ լգ։ Սա լւ ամի իշխանութեան իւրոյ թա-
գաւորեաց Հայոց ի Բագրատունեաց, և բովանդակին ի բառնա-
լոյ Լրշակունեացն մինչ ի թագաւորեալ Բագրատունեաց ամբ նլի։
Սմբատ որդի Լշոտի՝ իդ։ Սա ի Գլին նահատակի ի Յուսիպայ։
Լնիշխան՝ ամս է։ Լշոտ, որդի Սմբատայ՝ լւ, որ և Լրկաթ կո-
չեցաւ։ Լբաս, որդի Սմբատայ և եղբայր սորա՝ իդ։ Սա շինէ
զկաթուղիկէն կարուց։ Լշոտ Ողորմածն, որդի Լբասայ, թագա-
ւորէ յԼնի՝ ամս իե, և շինէ զփոքր քաղաքն։ Եւ Խոսրովանոյշ
թագուհին շինեաց զՀաղբատ նծէ թվին։ Սմբատ որդի Լշոտոյ՝
ԺԳ։ Սա պարսպէ զքաղաքն Լնի և հիմն էարկ կաթողիկէին։
Գագիկ, եղբայր Սմբատայ՝ իծ։ Յովանէս, որդի Գագիկայ՝ ԺԵ։

Սա վերջին թագաւորն է Ռազրատունեաց: Լստանաւոր սպառե-
ցան թագաւորքն ի տանէն Ռազրատունեաց:

Լորդ՝ սկսցուք զկաթողիկոսքս Հայոց, որ ի սրբոյն Գրիգորոյ
մինչև ցայսր առ մեզ:

Դ. Կարգ կաթողիկոսաց:

Խ. Սուրբն Գրիգոր Լուսաւ ի դ' ամն Սոփսէսի, ուր եղաւ
լորիչ՝ ամն է թուականն Հայոց, ամբ՝ միթ:
Բ. Լորիստակէս՝ ամն է Լա յթ թվականին եղաւ չ
գ. Վրթանէս՝ ժե եակն. ի Քրիստոսէ ամբ շծգ:
դ. Յուսիկ՝ ղ իգ. Լորաճամ՝ իգ
ե. Փառնեքսէ՝ ե իգ. Յոհանն իգ
զ. Սուրբն Ներսէս՝ լի իե. Կոմիտաս՝ լի
է. Շահակ՝ դ իգ. Քրիստափոր՝ բ
ը. Օւաւէն, եղբայր Շահա իե. Լոր՝ թ
կայ՝ դ իե. Ներսէս՝ ի
թ. Լսպուրակէս, եղբայր սո իթ. Լնաստաս՝ ղ
ցա՝ ե լ. Խորայէլ՝ ղ
ժ. Սուրբն Սահակ՝ ժե լե. Սահակ՝ իգ
ժե. Յովսէփ՝ բ լբ. Լորիա՝ ժի
ժբ. Գիւտ՝ ժե լգ. Յոհան Ունեցի՝ ժե
ժգ. Յոհան Սանդակունի՝ ժբ լդ. Դաւիթ՝ ժի
ժդ. Բաբկէն՝ ե լե. Տրդատ՝ իգ
ժե. Սամուէլ՝ ե լգ. Տրդատ՝ գ
ժզ. Սուշէ՝ լ լէ. Սիոն՝ լ
ժէ. Սահակ՝ ե լբ. Լսայի՝ ժի
ժը. Քրիստափոր՝ ե լթ. Ստեփանոս՝ Խ
ժթ. Գեորգիս՝ բ լւ. Յովաբ՝ Խ
ի. Ներսէս՝ թ լւ. Սողոմոն՝ Խ
իւ. Յոհաննէս՝ ժե լւ. Գէորգ՝ գ
իբ. Սոփսէս՝ լ լւ. Յովսէփ՝ ժե
ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև լւ. Դաւիթ՝ իե

Խե. Յոհաննէս Կոտայից՝ իբ կբ. Գրիգորէս՝ ժի
խգ. Օւաբարիայ ի Չագայ՝ իբ կգ. Ներսէս՝ է
խէ. Գէորգ ի Գառնոյ՝ իբ կդ. Գրիգոր՝ ի, եղբաւոր որդի
խը. Սաշտոց Սեանայ՝ Խ սոցին
խթ. Յովանէս Պատմագիրն՝ իբ կե. Գրիգորէս Տղայն՝ Խ
ժ. Ստեփանոս՝ Խ առգեւեալ ի բերդն Կոպի.
ժե. Թէոդորոս՝ ժե տառայ, ի գիշերի կախեալ
ժբ. Լորիսէ՝ է ընդ պարիսպն անկաւ և
ժգ. Լնանիայ՝ իբ մեռաւ:
ժդ. Վահան՝ Խ կզ. Գրիգորէս Լսպիտան՝ է
ժե. Ստեփանոս՝ բ կէ. Յոհանն Սեծաբարոյ՝ ժե
Լնկաթողիկոս՝ ամ Խ կը. Կոստանդին՝ իգ
ժզ. Խաչիկ՝ իւ կթ. Յակոբ՝ ժթ
ժէ. Սարգիս՝ իգ չ. Կոստանդին, միւս, գ ամ
ժը. Պետրոս՝ լթ կեցեալ աքսորեցաւ:
ժթ. Խաչիկ՝ բ չե. Ստեփանոս Հովմայեցի,
ի. Գրիգորէս, որ և Վար թ ամ կեցեալ գերեցաւ ի
Համ, որդի Գրիգորոյ Սա Սոր:
գիստրոսի՝ ժէ չբ. Լա պոմէ Տէր Գրիգոր,
կե. Բարսեղ՝ լւ Լնաւարդայ եպիսկոպոսն:

և. Թե գինէ է Պատմութիւն, եւ կամ քանիք են որ յայտնի են առ մեզ:

Իմաստութեամբն աստուծոյ գրեցան զիրք և զրոշմեալ եղան ի
քարտէզս վասն պէսպէս աւգտի և պիտոյից, լրութեան թերու-
թեան յարկի և տան աստուծոյ և մանկանցն, որ զնան յաւրէնս
աստուծոյ: Սովաւ լրսաւորեալք յոգիս, որպէս և ասացին իսկ
ներհունքն և առաջինքն և ետուն ապացոյց, եթէ պարտ և պատ-
շաճ է, որք կամին ծայրիւ միայն մատին զճաշակ առնուլ իմաս-
տութեանն որ յաստուծոյ, ամենայն կենցաղական հեշտութեանց՝
բարեաւ մնալ թողուլ. և ծայրագոյն ողջախոհ մոլութեամբ մոլիլ
զկնի իմաստութեանն երկնաւորի. զի իմաստասիրութիւն, ասէ,
նմանութիւն է աստուծոյ ըստ կարողութեան մարդոյ. և իմաստա-
սիրութիւն խոկումն մահու է, և իմաստութիւն մարդոյ լրսաւոր

առնէ զերեսս իւր. վասն զի եղաւ Հիմն սկզբանն, որ յերկիւղ Տեառն և զողորմէս իւր փրկէ ի ցաւոց: Առաջաւոր և անթառամ է իմաստութիւն և զիւրաւ երևի սիրողաց իւրոց, գտանի խնդրողացն զնա և հասանէ վաղվաղակի առ ցանկացողս իւր: Որ կանխեսաց առ նա, ոչ վաստակեսցի, զի գեգերեալ գտցէ զնա առ դուրս իւր: Քանզի զմտաւ ածել զնմանէ, կատարեալ իմաստութիւն է, և որ տքնի վասն նորա՝ վաղվաղակի անհոգ լինի, զի ինքն շրջի խնդրել զարժանաւորս իւր, և ցանկութիւն իմաստութեան տանի յարքայութիւն: Իսկ եթէ զի՛նչ է իմաստութիւն, պատմեցից և ոչ թաքուցից ի ձէնջ զխորհուրդս, և ածից յայտ զգիտութիւն նորա: Եւ ոչ ստերիւրեցայց ի ճշմարտութենէն, և ոչ նախանձութեամբ զնացից ընդ նա, զի այն ոչ հաղորդի ընդ իմաստութեան: Եւ անց նենգութեան, ասէ, ուսայ և առանց նախանձութեան, զմեծութիւն նորա ոչ թաքուցից, զի անպակաս գանձ է նա մարդկան: Բայց ինձ տացէ ասել ըստ միտս Տէր և խորհել արժանաւոր ըստ բանիցս ասացելոց, զի նա իսկ է իմաստութեան առաջնորդ և իմաստնոց ուղղիչ: Օ՛հ ի ձեռն նորա եմք մեք և բանք մեր և ամենայն հանձար և գործոց խելամոռութիւն: Եւ նա տայ զանվրէպ գիտութիւն զեղելոց և որ լինելոց են: Օ՛հ նա է ամենեցուն ճարտարապետ և ուսուցանէ զգիտութիւն, զի մտաւոր հոգի է, սուրբ, միածին, բազմաբաշխ, զիւրաշարժ, պարզ, անարատ, յայտնի, անվրէպ, բարեսէր, արագ, անարգել, բարերար, մարդասէր, հաստատուն, զգուշաւոր, անհոգ, ամենազաւր, ամենահայեաց, և ամենայն ոգւոց իրաց բաւական, մտաւորաց, նրբից, սրբոց: Քան զամենայն շարժուն շարժնագոյն է իմաստութիւն, դարմանէ և ընդմտանէ ընդ ամենայն վասն յստակութեան: Քանզի ճաճանչ է աստուծոյ զաւրութեանն և ծագումն ճշմարիտ փառաց ամենակալին: Ասան այսորիկ և ոչ մի ինչ պիղծ խառնակի ի նա. քանզի նշոյլ է մշտնջենաւոր լուսոյն և հայելի անարատ աստուծոյ ազդեցութեանն և պատկեր առատութեան նորա. մի է և ամենայնի կարող. կայ յինքեան և զամենայն նորոգէ և ըստ ազգաց յոգիս սուրբս փոփոխի: Բարեկամս աստուծոյ և մարգարէս յարգարէ: Ոչ զոք սիրէ աստուած բայց զայն որ ընդ իմաստութեամբն կեցցէ. զի գեղեցկագոյն է նա քան զարեգակն և

քան զամենայն դիրս աստեղաց: Բնդ լուսոյ համեմատեալ՝ առաւել գտանի, զի զնա դիշեր փոխանակէ. բայց իմաստութեան ոչ յաղթէ չարութիւն ինչ: Չգի ի ծագաց մինչև ի ծագս, աւագաւար առողջութեամբ և դարմանէ զամենայն քաղցրութեամբ: Օ՛նա սիրեցի և քննեցի ի մանկութենէ իմմէ և խնդրեցի ածել ի հարսնութեան, և եղէ ցանկացող գեղոյ նորա. զազնուականութիւն փառաւոր է, զի կենաց հաղորդութիւն ունի ընդ աստուծոյ. և ամենեցուն Տէրն սիրեաց զնա, զի խորհրդակից է աստուծոյ իմաստութեանն և ցանկացող գործոց նորա: Եւ զի՛նչ է մեծագոյն քան զիմաստութիւն որ զամենայն ունի. և ո՛րք քան զնա յեղելոց՝ իցէ առաւել պիտանի և աւագակարագոյն: Օ՛այստոսիկ զամենայն հոգին իմաստութեան դրոշմեալ ետ մեզ, այն որ զգիտութիւն և զհանձար ուսուցանէ և զզաւրութիւն և զարդարութիւն. քան զորս պիտանագոյն չիք ինչ ի կեանս մարդկան: Եւ եթէ բազմահմուտ որ լինել ցանկանայցէ, սովաւ գիտացէ զառաջինն և զհանդերձեալսն նկատել, ճանաչել զդարձուածս բանից և զմեկնութիւնս առակաց: Օ՛նշանս և զարուեստս յառաջագոյն գիտէ, և զելս ժամուց և ժամանակաց: Եւրդ՝ եզի ի մտի զսա ածել ինձ կենաց կցորդ, ծանուցեալ զսա խորհրդակից բարեաց և մխիթար հոգոց և տրտմութեանց: Օ՛այստոսիկ հոգին ծանուցանէ և յորդորէ ի սէր սիրելութեան իմաստութեան: Եւ ի ձեռն այլոց այլով աւրինակաւ վարդապետէ և որ պիտանացուն է և կարևոր բանիս պատմութեան, մեկնէ և սահմանէ: Պատմութիւն, ասէ, է բան արտագրեալ իրաց եղելոց կամ իբր եղելոց: Եւ տառք պատմութեան են զ. դէմ, իր, տեղի, ժամանակ, եղանակ, պատճառ: Եւ երկուք կարգաւորի՝ հաւասարութեամբ, հաւանութեամբ, համառաւտութեամբ: Որ և այլ ոմն վասն սորին ևս բնութեան վեցիւք սահմանէ մասամբք առնել զպատմութիւնս: Եւսիս, ասէ, վերծանութեամբ, այսէ՝ հնոց և նորոց պատմագրութեանց: Երկուք, այս ինքն, բազում անգամ, որպէս զճանապարհ հանապազակոխ, ունել ի սիրտս զմիտս և զիմաստս գրոց: Եւրդանութեամբ, ըստ ժ յեղանակի՝ ըստ շեշտի, ըստ պարուկի, ըստ բութի, ըստ ապաթարցի, ըստ ենթամնայի, և ըստ այլոցն, զի ի սոցանէ միտք բանին արտայայտին,

և թարց սոցին աղաւաղին յնք ասացուածին: Լըկիր՝ զրուցա-
տրութիւն, բայց քերթողականաւ հանգամանաւք և մի՛ աշխար-
հաբառ բառով: Լըկիր՝ զի այլ լեզուաց և հին պատմութեանց տե-
ղեակ իցէ և առձեռն ունիցի: Չորիր՝ ասէ, ստուգաբանութեան
գիւտ, զի գիտէ ի միտս զստոյզն զատել ի ստոյն: Հինգեր՝ հա-
մեմատութեան տեղեկութիւն, այն է՝ ճանաչել զնմանութիւն բա-
նից առ բանս. արդեւք Սողոմոնի՝ է բանս, արդեւք՝ Սովսէսի՝
նորոյս եթէ հնոյն, մերոյս եթէ արտաքնոյ, ճշմարտութեանն
եթէ առասպելին:

Նախնին մարգարէից Սովսէս զնախն քան զինքն գործս երկ-
նաւոր և երկրային բնութեան, յամենարուեստ հոգւոյն աստու-
ծոյ վարդապետեալ և ուսեալ, որ գերագոյն գիտութիւն է քան
զբնութիւն մարմնականաց, զգործս աստուածագործս, զոր ի կա-
նուխ գիտութեան իւրում ստեղծ, ի սկզբանէ առնելով, աներևոյթ
ունելով զերևելին տիպ. ընդ որում ոչ դք էր ի գործ և ոչ խոր-
հրդակից անկարաւտին հաստչի, բայց միայն հոգին արարչակից,
տայ ի ձեռն մարգարէին պատմութեամբ մեզ զարարչութեանն
պայմանաւոր կարգս երկնի և երկրի և որ ի նոսա արարածք, և
զոր ինչ ի սկզբանց անտի մինչև ի ներկայն ժամանակ. և ապա
զգալոցն որ ինչ յապառնիսն լինելոցն էին, զորս ստուեր հան-
դերձելոցն փրկութեանց ասեն գիրք. թէպէտ և առ ժամայն գոր-
ծէին աւրինաւքն. ի հինգ գլուխս աւանդելով, տայր առ յապա-
հանրական գիտութիւն, լոյս ոգւոց որոց ի վերայ երկրի, զմեծ
և զանպատում պարգևացն աստուծոյ նախաստեղծ իմաստութիւն:
Իսկ յետ այնորիկ՝ գիրք Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ և գիրք մար-
գարէիցն յանցիւր ժամանակի զներկայն և զգալոցն մարգարէա-
ցան: Որպէս Սամուէլ և Նաթան մարգարէքն գրեցին զմասն ինչ
Պատաւորացն և զառաջին գլուխ թագաւորութեանն: Իսկ զեր-
կրորդ գլուխն և զերրորդն գրեցին Յէու, որդի Նանիայ և Ն-
զարեայ որդի Յովսեփիկեայ քահանայի, զոր սպան Յովաս արքայ
Յուդայ: Իսկ զչորրորդ թագաւորութիւնն գրեաց Լըբմիայ և
կարիցէ զբանս իւր նման նմին և համեմատոս խաւսել, զոյր ար-
դեւք և սիրիցէ: Ըսլ և է համեմատութիւն, զբայս և զբանս և
զառոգանութիւնս համեմատաբար զնել առ միմեանս: Ըս վեց-

երորդն ևս, որ ասէ՝ զատումն Քերթածաց, կարի պիտանեգոյն է
պատմութեան, զի սեփականագոյն է և յարմար, որ գրենն՝ գրեն և
ընթերցողացն դիւրաւ դիպիցի վերծանելն ըստ տասանց առոգա-
նութեանց:

Ըրդ՝ նախ ասացին թէ՛ ոյք պատմագիրք ծանաւթք մեզ և
դրացիք: Ըս ի Բաբելոնէ զելսն մինչև ցՍակաբայեցիսն գրեաց
Լըր: Ըս զՍակաբայեցիսն գրեաց Յովսէպոս: Իսկ ի նորոյ աստի
փրկութեան զմեզ աստուծոյ բանին գրեցաւ աւետարանն սուրբ ի
Սատթէոսէ և այլն, ծանաւթս արարին զկնի եկեալսն. թէ աս-
տուած մարմնատիպ կերպարանաւք զխոստացեալ պարգևսն կա-
տարեաց ի մեզ, ընդ մեզ լինելով բազմաժամանակեայ ժամանա-
կաւք, զնեաց զմեզ ազատարար արեամբն, ի կեանս ածեալ վեր-
ստին, աւերելով զմահ: Որպէս Լուսերի ժամանակագիր՝ զպատ-
մութիւնն եկեղեցւոյ և զգիրս Քրոնիկոնին. և Մփրիկանոս, և
Ընդրէաս, Լալիփան, Սոկրատ, Տատիանոս: Իսկ ի նորոյ աստի
մերոց, նախ և առաջին պատմող Ղեբուբնա, որդի Միշաղարայ
դպրի, գրէ զգործս Լըգարու և Սանատրկոյ: Ըս հզաւրն բանիւ
Լըգթանգեղոս: Ըս Բիւզանտացին Փաւստոս: Ըս զկնի նոցա
պատմութիւն Ներսէսի, զոր Ղազարիկ Հայոց անուանէ: Կորեան
պատմութիւն: Ըս պատմութիւն Հայոց ի Սովսիսէ շարագրեալ:
Ըս Ղազարիկ Փարպեցի: Ըս Լըլիշէ: Ըս Կապուհ: Ըս Սերիոս որ
Հերակլին է: Ըս պատմութիւն Ըղուանից: Ըս Ղ Լոնտ երիցոյն:
Տէր Յովաննէս: Ըս Ըսողնիկ: Ըս Լաստիվերտցին: Ըս Կողոանն:
Ըս Սամուէլ երիցու: Հուսկ ամենայնի վերջինն՝ այս որ ի մէջս
գրեալ, բայց բանիւք կարևորաւք և զարմանազան իրաւք, հա-
րուստ և ընդանեգոյն, նոր և ծանաւթ զրուցաւք: Ըս արդ՝ բուն
հարեալ զազգէն Բագրատունեաց և զնախնոյն մերմէ Լըգարու,
զայն դիցուք սկիզբն, և քաղեսցուք ի պատմագրաց աստի համա-
ռաւտ և հակիրճ բանիւ:

զ. Նախնի թագաւոր Հայոց Պարոյր ի Հայկազանցն¹

Թագ եղեալ առաջին թագաւորական պատուեալ ասի Պարոյր, քառասներորդն ի Յարեթայ, ի զարմէ Հայկայ: Սա աջակցեալ Վարբակայ Սարաց թագաւորի, պսակի ի նմանէ վասն բառնալոյ զթագաւորութիւնն ի Սարգանապալայ, որպէս և ասէ քաջն պատմող Սովսէս, և ասէ այսպէս. զմերս ասեմ Պարոյր առ Սարգանապալաւ: Սա ոչ փոքր ինչ աւզնականութիւն տուեալ գտանի Վարբակայ Սարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարգանապալայ: Լա արդ՝ ահա զուարճացոյց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաշտիճան: . . . Քանզի Վարբակիս մեծաւ հաստատութեամբ . . . յինքն և զքաջն մեր յանկուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան ձև նմա խոստանալով: Լա բազում ամբոխ արի արանց, որք ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աջողաձեռնագոյնք՝ գումարէ: Լա այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարգանապալայ յինքն առեալ տիրէ ասորեստանի և Նինուէի: . . . Իսկ մեր առաջին ի Վարբակայ պսակեալ Պարոյր, և նորին որդի Հրաչեայ: Լա Հրաչեայ կոչի վասն առաւել պայծառերես և բոցակնագոյն լինելոյ: Լա սովաւ ասեն կացեալ զՆաբուգոդոնոսոր Բաբելացոց արքայ: Լա սորա, ասեն, զմի ի գերելոց գլխաւորաց Լքրայեցւոց խնդրեալ ի Նաբուգոդոնոսորայ, զՇամբաթ՝ յազգէ Բաբել մարգարէի, և ածեալ զնա բնակեցոյց յերկրիս Հայոց մեծաւ պատուով, յորմէ սերեալ ազգն անուանեցան Բագարատունիք: Ի Բագարատայ առեալ սկիզբն անուանել Բագրատունիք: Վասն զի զկնի ժամանակաց յոլովից ի զարմէ սորին Սմբատայ, զԲագարատ թոռն սորին թագադիր և ասպետ անուանեաց առաջինն ի Պարթևաց՝ Վաղարշակ: Լա յայնմ ակերէ հետէ անուանեցան յանուն Բագարատայն՝ Բագրատունիք: Բայց ծանիր զի Սմբատ անուն, զոր յաճախ Բագրատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն, ճշմարտութեամբ է Շամբաթն, որ խնդրեցաւ ի Նաբուգոդոնոսորայ, որպէս և գրեցաք վերագոյն:

¹ Պատմ. խորհն. Ե. Խա. Իր:

Է. Թէ որպէս Վաղարշակ զնախնին Բագրատունեաց զԲագարատ, թագադիր և ասպետ անուանեաց:

Եւրդ՝ զկնի անցելոյ ազգին Հայկազանց իբրև անկանէր թագաւորութիւնն Հայոց՝ ի Պարթևս, Վաղարշակ, եղբայր Եւրշակայ, յաւրինէ, աւրինադրէ զինքն և զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյ իւրմէ և ի թագէ: Կոչէ առ ինքն զԲագարատ որ ի Հրէից շնորհակալութիւն նմա մատուցեալ վասն յառաջագոյն անձնատուութեանն առ թագաւորն, միամտութեանն և քաջութեանն, Նսպետ եղեալ անուն ազգին, և իշխել նմա միայն թագ ի գլուխ թագաւորին դնել, և կոչել թագադիր, այլ և ասպետ: Լա առանց ոսկոյ և ականց զկրսեր մարգարիտն երեք տակեան՝ վարսակալ ածել, յորժամ յարբունիսն և ի տան թագաւորին շրջիցի:²

Ը. Վասն Ենանոսի Բագրատունոյ:

Բարունն իմաստուն Սովսէս այսպէս պատմէ վասն Ենանոսի Բագրատունոյ: Եթէ Ենանոս՝ ասպետ և թագադիր էր Եւրջամայ, որդոյ Եւրտաշէսի, եղբաւր Տիգրանայ, հաւր Եւգարու, որում Եսորիք զԵւրջամ՝ Սանովա կոչէին: Եւս Եւրջամ, ասէ, ցասունն զեղեալ ի վերայ Ենանոսի, վասն արձակելոյն զՀիւրկանոս, Հրէից քահանայապետ, որ էր գերեալ: Լա Ենանոս պատճառէ ասելով, եթէ՝ փրկանս խոստացաւ ձ քանքար: Իսկ Ենանոս առաքէ առ Հիւրկանոս, զի տացէ զխոստացեալն: Լա երթեալ եղբայր նորա Սենեքիա, եզիտ սպանեալ զՀիւրկանոս ի Հերովդէէ, և ոչ տուաւ ձ քանքարն: Յայնժամ բարկացեալ Եւրջամ հրամայեաց տանջել զԵնանոս, կամ թողուլ զաւրէնս հրէութեան և երկիրպագանել արեգական, կամ բնաջինջ լինիլ ազգի նորա: Լա անդէն զորդիսն Ենանոսի մատուցեալ ի սպանումն: Յայնժամ Ենանոս յերկիւղէ սպանմանն կատարէ զկամս արքայի: Սակայն ոչ վստահացաւ ի նա Եւրջամ, այլ առաքէ ի Հայս տալով նմա զաշխարհն:³

¹ Ի ձեռ. էր՝ հարց. մեք այսպէս ուղղեցաք:

² Յես Պատմ. խոր. Բ. 7.

³ Պատմ. խոր. Բ. 24.

Ստուգութեամբ և ըստ կարգի տիրեալ Արգար իշխանական
աթոռոյ թագաւորութեան Հայոց, զինի Արժամայ հաւր իւրոյ:
Սա նախ քան զամենայն թագաւորս ազգաց կանուխ հաւատաց ի
կենարար Բանն Հաւր, յաստուածն իմ Յիսուս, ի ծագմանէ
հաւրն բոլորից, և եղ զսա նախ ի հիմունս եկեղեցւոյ Հայաստա-
նեաց: Վասն զի նախապտուղ մատուցաւ ի սեղան արքայական ի
տնկոյն զոր հայր մշակեաց. և առ զնախագահ աշտիճան, ուր
թագաւորացն պատրաստեալ աւթեան: Օ՛ի ընդ նմին նախնին
Բագրատունեաց, Տուբիա, սքանչելին ի պնդութիւն հաւատոյ,
որ ոչ ընդ այլ ազգականս իւր թուլացաւ, այլ խոյս տուեալ յԱր-
ջամայ՝ պահեցաւ ի հաւատս մինչ ի գալ Թաթէոսի: Ի միասին
հաւատացին ի Յիսուս նախնին Բագրատունեաց, Տուբիա, և
թագաւորն Արգար: Օ՛ի երկոքեան սոքա ըստ մարմնոյ ազգք և
զարմք և սերեալք յԱրքաշամէ, զԱրգար, ասեմ, ի Քետու-
րական ծննդոցն՝ յԱրշակայ և ի Վաղարշակայ, և զՏուբիա՝ ի
Ղաւթայ սերեալ և ելեալ, որոց նախնի Իսահակ և Արքաշամ:
Օ՛ի որ լուսաւորութեան և փրկութեան պատրաստեալ էր պատ-
ճառ ազգիս Հայոց, զԼուսաւորիչն, ասեմ, և զՏրդատ պահլա-
ւունիք, և սոքա էին յարմատոյ Արքաշամու, ի Քետուրական
ազանց թոռունք Վաղարշակայ: Որոյ և Արգար եւթներորդն
ի Վաղարշակայ, նախահաւ Տրդատայ. որ թէպէտ և անցին
ժամանակք յոլովք ընդ մէջ և թագաւորք ը՛ յԱրգարու մինչև
ցՏրդատ՝ Թ. Սանատրուկ, ք. Լորուանդ, ք. Արտաշէս, ք. Ար-
տաւազ, ք. Տիրան, ք. Տիգրան փոքր, ք. Վաղարշակ, ը՛.
Խոսրով. ապա Տրդատ: Որք ի կոչմանն կանխեցին ժամանեցին:
Սոսկալի և նորալուր սիրոյ զեղմունք. ևս առաւել քան զամենայն
ազգաց ի մեզ ի մետասեան (sic) ժամեայ դործաւնեայսս աստուա-
ծակերտ այգւոյն: Որոց զյաւժարութիւնն զտասն ժամեայ հեղա-
գործ դանդաղանսն և զերկարութիւնն կոխեալ, զսակ վարձուն
ինքն նախ յափշտակեաց. թէպէտ և ակն այլոց ազգաց չար է:
Իսկ իմն Տէր առատ է ամենեւին, և զյոյժ յետինն եկն առնել
նախ և բարձր և առաջին:

Պարտ և պատշաճ վարկանիմ աստանաւր սակաւուք ատնուլ
զասացեալն ի Մովսէսէ. թէ՛ յորժամ չոգաւ Արգար յԱրեւելս,
որպէս յարգարեաց զորդիս Արշաւրի: Վասն զի ի մեռանելն
Արշաւրի ի քաղաքին իւրում Բալխ, երէց որդին նորին՝ Ար-
տաշէս, յարուցեալ ի վերայ այլ եղբարցն և քեռն, յափշտակել
զիշխանութիւն հաւրն, զնէ զնոսա ի բանտ մահու: Վասն այս-
պիսի գուժի երթեալ Արգար յԱրեւելս, համոզէ զեղբարսն ի
խաղաղութիւն, և կացուցանէ զանդրանիկն գլուխ և առաջին ի
վերայ եղբարցն՝ զԱրտաշէս: Իսկ զկրտսեր եղբարսն՝ զԿարէն և
զՍուրէն և զքոյրն՝ զԿոմէ ի հնազանդութիւն նմա: Եւ զնէ աւ-
րէնս և ուխտադրութիւնս ի մէջ նոցա. զի եթէ հասցէ ի պակա-
սումն և ի սպառումն թագաւորութիւնն ի տանէ և յորդոց Ար-
տաշէսի, մի՛ տալ աւտարնազոյ ումք պայազատել, և անկանել
ի ժառանգութենէ հայրենի. այլ յորդոց եղբարցն առնուլ զիշ-
խանութիւն և զանուն: Դնէ և անուանս նոցա յանուն քաղաքին
իւրեանց Բալխայ՝ Պահլաւս: Եւ ցեղս որոշէ զնոսա անուամբ
այսպիսեալ՝ Կարէնի Պահլաւ, Սուրէնի Պահլաւ, և զազգ քեռն՝
Ասպահապետի Պահլաւ, յանուն առնն Կոմէայ անուանեալ,
որ էր ասպետ, յԱրշաւրէ հաւրէն Կոմէայ կարգեալ ասպետ
ամենայն արեաց աշխարհին: Իսկ մերն Լուսաւորիչ ի Սուրէ-
նեանն Պահլաւէ էր. և ազգ Կամսարական ի Սուրէնեանն² Պահ-
լաւէ: Եւ արդ՝ զի ոչ իբր աւելաբանութիւն թուեսցին յիշատակ
կարգելոց բանիցս. ի սոցանէ ցուցից զազգականութիւնս երկուց
թագաւորացն, Տրդատայ, ասեմ, և Արգարու: Որպէս կամք նա-
խատեսակ կամացն յարգարեցին, նախ քան զգոյն արարածոց, և
որպէս վասն Արգարու և նախնեացն Բագրատունեանց ծանուցաւ
ի միւսում ժամանակի ծագումն ողորմութեանն աստուծոյ, հաւա-
տալ ի բանն աստուծոյ, սոյնպէս և ի նոյն գթութիւն պատրաստե-
ցան երկուց թագաւորացն ծնունդք, Արշակայ և Վաղարշակայ,
մարմնական իշխանութեամբ և հոգեւորական թագաւորութեամբ:

¹ Պատմ. Խոր. Բ. 28.

² Ի ձեռ. էր՝ Սուրեանն:

մեծացուցանել զազգս Հայոց. այն որ սովորն է յարհամարհս և յոչինչս մեծ ցուցանել մեծութիւն, զի զաւրութիւն նորա ի տկարութեան կատարի, և փառքն մի՛ կարծիցին ամբարձեալ ինչ սնոտի կամաց մարդկայնոց. այլ ճշմարիտ իշխողի և կառավարի, կարողին աստուծոյ: Լա որպէս ասացաք վերագոյն, ի հաւատոց Աբրահամու ծնեալք և սերեալք, ի խոստացեալ ճշմարիտ աւրհնութիւն ժամանեցին և հաւատացին ծնունդք նոցին: Լա որպէս եղաք որդիք հաւատոցն Աբրահամու, և ի մարմնասեր նորայն մի՛ զրկեսցուք ազգականութենէ: Այսպէս հաւատարիմ է բանս: Արշակ Քաջ, թագաւորեալ ի զաւակէ Աբրահամու ի Քետուրական ծննդոց: Օ, այս ձայն աւետեալ առ Աբրահամ, թէ՛ թագաւորք ի քէն ելցեն: Որք թագաւորեցին մտրմնական արութեամբ և հոգեւորական պերճութեամբ ի կեանսն յաւերժականս: Լա որպէս ունիմ ասել, թագաւորէ՛ Արշակ Քաջ, յետ Կ ամի մահուանն Աղեքսանդրի, ի վերայ Պարթևաց ի քաղաքին Բալխ Առաւաւտին, յերկրին Քուշանաց, թափելով զամենայն արևելեայսն: Առնու և զթագաւորութիւն Բաբելոնի զկնի ամաց տասանց Անտիոքեայ Թէոսեայ: Լա զկնի Քաջին Արշակայ, որդի նորին Արտաշէս: Օ, սա պայազատէ Արշակ որդի նորին, որ Սեծն կոչեցաւ: Սա պատերազմի ընդ Վեմտրեայ, և (ընդ) որդոյն Վեմտրեայ Անտիոքեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելոն: Կալեալ զնա Արշակ Սեծ տարաւ ի Պարթևս հանդերձ երկաթի կապանաւք, ուստի և Սիրիպինդէսն² կոչեցաւ: Լա տիրեալ երրորդ մասին աշխարհի, որպէս ի պատմութեանցն Հերոդոտեայ ուսանիցիս. զի յերիս բաժանեալ զբոլոր աշխարհս, զնէ անուանս նոցա՝ Լարոպայ, Լիբէ և Լսիա, որում տիրեաց Արշակ Սեծ՝ ամս ծէ: Սա զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացուցանէ ամենայն աշխարհիս Հայոց ի խն ամի իւրոյ թագաւորութեանն: Լա արդ՝ վասն զի պահանջէ հանէ յընդարձակ և ի լայն սփիւռս զբանն պատմութեանն օրէնք, դարձեալ ի սոցանէ երկոցունց բերցուք ի մի տեսակ:

¹ Պատմ. խոր. Բ. 2.

² Ուղղագրոյն՝ Սիրիպիտէս, σιριπίτης, այսինքն՝ երկաթեայ կամ երկաթեղէն:

Արշակ Քաջ՝ լւ.

Արտաշէս՝ ի 7.

Արշակ Սեծ՝ ծէ.

Արշական՝ է.

Արշանակ՝ լւ.

Արշէս՝ ի.

Արշաւիր՝ խ7.

Արտաշէս՝ լ7.

Պարեհ՝ է.

Արշակ՝ ԺԺ.

Արտաշէս՝ ի.

Պերոդ՝ լ7.

Վաղարշ՝ Ժ.

Արտաւան՝ լւ:

Օ, որ սպան Արտաշէր Ստահ-

րացի: Լա ազգային նորին Խոս-

րով, հայր Տրդատայ, խնդրէ

զվրէժ ազգայնոյն յԱրտաշէ

բոնակալէ՝ ամս Ժ: Որպէս և

անուանին իսկ Պահլաւք յա-

նուն քաղաքին Բալխայ, և Ար-

շակունիք՝ յԱրշակայ:

Լա արդ՝ այսպէս ուսուր զազգաբանութիւն սոցա յԱբրահամէ գոլ: Առնու, ասէ, Աբրահամ իւր կին զՔետուր, զաղախին իւր, և ի նմանէ ծնանի զԼամբան եղբարբն: Իսկ իբրև ծնաւ աւետեացն ժառանգ՝ Խահակ, հանեալ զաղախինն ընդ արևելս և զորդիս նորին. յորոց ծննդոց՝ Արշակ և Արշակունիք: Լա կատարումն աւրհնութեանն գլխաւորեալ ճշմարտի ի թոռունս նոցին, որպէս և ասացաք, յԱբգար, ի Տրդատ, ի մերն Լուսաւորիչ Պրիգոր, որք ժառանգեցին զխոստացեալ աւրհնութիւնն մարմով և հոգով, ընդ թագաւորեալսն յաստուծոյ: Օ, ի յաւրհնութենէ անտի Աբրահամու մինչև ցմկրտութիւնն կենարարին բովանդակին ամբ սԺդ, և մինչև ցլուսաւորութիւն ի սրբոյն Պրիգորէ՝ այիդ: Արդ՝ այսպէս պատուեալ զտունս թորգոմեան,

կարգ ազգին Վաղարշակայ:

Այսպէս և եղբայր նորա ասասցի

Վաղարշակ, թագաւորն Հայ-

ոց, ամս՝ ի.

Արշակ՝ ամս Ժ7.

Արտաշէս՝ ամս ի6.

Տիգրան ամս լ7.

Արտաւազ՝ Ժ.

Արշամ՝ լ7.

Աբգար՝ լ7.

Սանատրուկ՝ է.

Լարուանդ՝ ի.

Արտաշէս՝ խւ.

Արտաւազ՝ Ժ.

Տիրան՝ իւ.

Տիգրան՝ խ6.

Վաղարշ՝ իւ.

Խոսրով՝ խ7.

Ի իժ ամի Խոսրովու սպա-

նանի Արտաւան, ազգական

նորա:

զսզգս աւքանաղեան, զգարմն յարեթեան, զսերունդս հայկական, անուանեալ յանուն միածնի իւրոյ Քրիստոնեայս, արար և որդիս հաւատոցն Արարհամու, և ժառանգս ճշմարիտն Իսահակայ, որ զւոյն Միածնի Յիսուսի Քրիստոսի, Տեառն և Աստուծոյ: Օյսս և զայսպիսի իրի պատահումն ոչ անխորհրդաբար և ոչ առանց մեծի տեսչութեան և դիւոյ և խնամոց և սիրոյ վարկանիմ պատուեալ և մեծարեալ մարգասէր փրկչին, որում փառք և մեծապէս գոհութիւն, խնամողին և մեծարողին և յարգողին զազգս հայոց մարմնաւոր և հոգեւոր փարթամութեամբ, աւրհնեալ է նա յաւիտեանս:

ժա. Ահիզքն Բագրատունեաց:

Ասանիմք համառատիւք քաղել զյիշատակս Բագրատունեացն, մինչև բերեալ հասուցուք ի վերջին թագաւորն Բագրատունեաց՝ Յովաննէս. նախ՝ զասպետսն թագադիր իշխանս և ապա զթագաւորեալսն զկնի նոցին: Արշակ, որդի Վաղարշակայ, մերոյ առաջին թագաւորին Պարթևաց, թագաւորէ՝ ամն ժէ: Բզմանէ՝ ասի ի գիրս բազում արութիւն և կարգս ուղղութեան յարդարեալ, և զպոնտացիսն վանեալ: Եւ զբոլորատէզ նիզակի իւրոյ խորագոյն հարստէ ի սիրտ վիմի միոյ մեծի, ի նշան յիշատակի կանգնէ յեզր ծովուն Պոնտոսի, զոր համբաւէին զայն նիզակ միեալ արեամբ զեռնոց: Օր և յետոյ թէպէտ և պատուեցին զարձանն, իբր զզարմանալի իմն և զհրաշալի գործ, սակայն ընկեցին ի ծովն Պոնտոսի, յաղագս միւսանգամ գոռալոյն Արտաշիսի ընդ նոսա: Իսկ այսպէս պատմէ Մովսէս վասն սոցին Բագրատունեաց. թէ՛ յաւուրս Տիգրանայ Արշակունւոյ, որդոյ Արտաշէսի, որդոյ Արշակայ, որդոյ Վաղարշակայ առաջնոյ մերոյ, որ թագաւորէ Տիգրանս այս յինն և թ ամի Արշանակայ², ազգայնոյն իւրոյ, թագաւորին Պարսից: Սա յետ սպանման հաւրն ժողովէ զզաւրս Հայոց, ընդդէմ երթալ զաւրացն յունաց և ընդդէմ բախեալ ի վերջ նհանջէ: Եւ ինքն չուեալ գայ յԱնի, որ կոչի

¹ Պատմ. խորեն. Բ. 9.

² Պատմ. խորեն. Բ. 14.

կամախ, և զԱրտեմիդեայ պատկերն կանգնէ յԱրիզայ, և զոհս և երկրպագութիւն նախարարացն հրամայեաց մատուցանել. զոր ոչ առեալ յանձն ազգին Բագրատունեաց: Եւ մի ոմն ի նոցանէ անարգեալ յայտնապէս զաստուածսն և քաջապէս դաւանեալ զանուն ճշմարտին Աստուծոյ, վասն որոյ հատանի լեզուն զովելի ի վերայ յայտնի խոստովանութեանն և անարգութեան դիցն. որում անուն Ասուգ ճանաչել: Իսկ այլքն յանձն առին ուստել զմիս զոհիցն, այլ ոչ զերկրպագութիւն կոոցն:

ժր. Յաղագս Արգարու: ¹

Որդի Արշամայ՝ Արգար թագաւորէ ի վերայ ամենայն Հայոց ի ի ամի Արշաւրի, պարսից արքայի: Եւս Արգարիոս կոչի աւագ այր վասն առաւել հեղութեանն և իմաստութեանն: Եւ ոչ կարացեալ ուղղախաւսել յունաց և ասորոց՝ կոչէին Արգար: Սա ի ձեռն մերոց զաւրաց առնու զվրէժ արեան և սպանման մկրտչին արդարոյ և կարապետին կենաց: Որպէս միաբանի ընդ Արեւո Արգար և սաստկապէս խորտակեն զզաւրսն Հերովդի, վասն զի անարգեաց զդուստր Արեւոյ արքայի, և առ զՀերովդիայ, որով գորեաց զգործ դառն և առաւել դաժան: Իսկ ի ժամանակին իբրև դարձաւ Արգար յարեւելից, որ երթեալ միաբանեաց զեղբարս ազգի իւրոյ, առաքէ զերկուս ի գլխաւոր նախարարաց իւրոց՝ զՄարիհար բղէշին և զԴամազարամ առ Մատինոս հազարապետ պաղեստինացւոց և փիւնիկեցւոց և ասորոց, և զԱնան հաւատարիմ իւր, վասն զգացուցանելոյ նմա զպատճառ երթալոյն իւրոյ յարեւելս: Իսկ առաքեալքն ի նմանէ իբրև չողան անդ, վասն հրաշալի համբաւոյն Քրիստոսի, ելին յԱրուստղէմ՝ տեսանել զնա: Որ և ականատես եղեալ զքանչելի գործոց նորին, եկեալ պատմեցին Արգարու. և նա ի համբաւոյ արանցն հաւատացեալ ասէ. «այդ սքանչելիք, զոր պատմէք, ոչ մարդոյ է, այլ Աստուծոյ ճշմարտի»: Եւ վասն ցաւոց մարմնոյն, զոր ախտացաւ յերկրին պարսից, որ ել ընդ հնարս մարդկան, գրէ թուխթ առ Քրիստոս՝ գալ և բժշկել զնա:

¹ Պատմ. խորեն. Բ. 26, 27, 29, 30.

ժգ. Թուխթ Երգարու, զոր կարգաւ գրէ բարունն Մովսէս գրանս թղթոցն, այսպէս¹

“Երգար Երշամայ, իշխան աշխարհի, առ Յիսուս փրկիչ և բարերար, որ երևեցար յաշխարհիդ Լորուսաղէմայ, ողջոյն: Լուեալ է իմ վասն քո և վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի ձեռս քո, առանց դեղոց և արմատոց: Օ, ի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց գնալ, զբորոտս սրբել, և զայսս պիղծս և զդէս հանել. և որք միանգամայն չարչարեալն են ընդ յերկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես: Դու և զմեռեալս յարուցանես: Լա իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն, եղի ի մտի իմում զմի յերկուց. կամ թէ դու իցես աստուած իջեալ յերկնից՝ զործես զայդ. կամ որդի իցես դու աստուծոյ և զայդ առնես: Երդ՝ վասն այնուրիկ զրեցի ես աղաչել զքեզ, զի աշխատ լիցիս, եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես: Եւ և լուայ, զի հրէայք տրտնջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և զեղեցիկ է իմ. բաւական է մեզ երկոցունց:” Որոյ առաքեցանն տարածեալ զթուղթն, պատահեցին նմա յԼորուսաղէմ: Օ, այս վկայէ և աւետարանական բանն, թէ՛ էին ոմանք ի հեթանոսաց եկելոց առ նա: Վասն որոյ ոչ համարձակին որք լուանն՝ ասել ցՅիսուս: Իսկ ինքն Փրկիչն մեր, յայնմ ժամանակի, յորում կոչեաց զնա Երգար, ոչ առ նմա յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունէր աւերինակ զայս:

ժգ. Թուխթ Բրիստոսի, զոր գրեաց առ Երգար, ի ձեռն Թուսայի:²

“Երանի իցէ այնմ որ հաւատայ յիս, իբրու չիցէ նորա տեսեալ զիս: Օ, ի գրեալ է վասն իմ այսպէս. զի որք տեսանեն զիս, ոչ հաւատան յիս. և որք ոչ տեսանիցեն զիս, նոքա հաւատացեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր, զի գրեցեր դու առ իս՝ գալ ինձ առ քեզ. արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ, վասն որոյ առաքեցայ ես: Լա իբրև կատարեցից զայս, ապա համարձայց: Եւ աքեցից քեզ մի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ, և կեանք քեզ և որոյ ընդ քեզդ են՝ շնորհեսցէ:”

¹ Պատմ. Խորեն. Բ. 32

² Պատմ. Խորեն. Բ. 32.

Օ, այս թուղթ երբեր Լնան, սուրհանդակ Երգարու. ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերի:

ժե. Քարողութիւն առաքելոյն Թադէոսի յԵղեսեայ եւ մկրտեւն զԵրգար, ընդ որում եւ զՅուդիա Բագրատունի:¹

Յետ համբառնալոյ փրկչին մերոյ, Թուսայն առաքեալ, մի յԵղեմիցն, առաքեաց, զԹադէոս, որ էր մի յեւթանասնից անտի, ի քաղաքն Եղեսեայ՝ բժշկել զԵրգար և աւետարանել ըստ բանին Տեառն: Որոյ եկեալ եմուտ ի տուն Տուբիայ, իշխանի հրէի, զոր ասեն լինել յաղգէն Բագրատունեաց: Որոյ խաւսեալ յԵրշամայ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նոյն աւերինաւք եկաց մինչև ի հաւատալն ի Քրիստոս: Լա եւ համբաւ առաքելոյն ընդ ամենայն քաղաքն: Լուեալ Երգարու, ասէ. “Նա է, վասն որոյ գրեացն Յիսուս”, և իսկոյն կոչեաց զնա: Լա եղև ի մտանել Թադէոսի, տեսիլ մեծ երևեցաւ Երգարու յերեսն Թադէոսի: Լա յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց, և երկիր եպագ նմա: Լա զարմացան ամենայն իշխանքն որ շուրջ կային, զի ոչ գիտացին զտեսիլն: Լա ասէ ցնա Երգար, թէ՛ “դու իցես արդարև աշակերտ աւրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց ինձ առաքել այսր, և կարող իցես բժշկել զցաւս իմ”: Պատասխանի ետ նմա Թադէոս, եթէ հաւատացես ի Յիսուս Քրիստոս յորդին Եստուծոյ, տացին քեզ խնդրուածք սրտիքոյ: Եւ ցնա Երգար. “Լա հաւատացի ի նա և ի հայր նորա. վասն որոյ կամեցայ առնուլ զզաւրս իմ և գալ կոտորել զհրեայսն, որ խաչեցինն զնա, եթէ ոչ էր արգելեալ վասն Թագաւորութեանն հոռովմայեցւոց”: Լա յայս բանէ սկիզբն արարեալ Թադէի, աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եղեալ ձեռն ի վերայ՝ բժշկեաց զնա և զԵրգիու պատագրոս, իշխան քաղաքին: Եւ և զամենայն որ էին ի քաղաքին հիւանդք և ախտածէտք՝ բժշկեաց, և հաւատացին ամենեքեան: Լա մկրտեցաւ ինքն Երգար և ամենայն քաղաքն: Լա ոչ զոք բռնութեամբ ածէր ի հաւատս, բայց աւր ըստ աւրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն՝ բազմանային: Իսկ

¹ Պատմ. Խորեն. Բ. 33.

առաքելոյն թագէի զխոյրարար ոմն մետաքսագործ միրտեալ և ա-
նուանեալ Ադդէ, ձեռնադրեալ ի վերայ Ադեսեայ, փոխանակ իւր
թողու առ արքայի: Եւ իւր առեալ հրովարտակ յարքայէ, զի ա-
մենեքեան լուիցեն աւետարանին Քրիստոսի, զայ առ Սանատ-
րուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհիս զաւ-
րաց: Բայց Աբգար յաւժարեցաւ գրել թուղթ առ Տիբեր՝ աւ-
րինակ զայս:

ժգ. Թուղթ Աբգարու առ Տիբեր: ¹

“Աբգար, արքայ Հայոց, Տեառն իմոյ Տիբերեայ կայսեր հոռ-
մայեցւոց՝ խնդալ: Վիտելով իմ, թէ ոչ ինչ ծածկի ի քումմէ
թագաւորութենէդ. այլ իբրեւ զմտերիմ քո, աւելի ևս իմացու-
ցանեմ ի ձեռն գրոյս: Օ՛ի հրեայք, որք ընակեալ են ի գաւառս
պաղեստինացոց, ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք
յանցանաց, ի վերայ մեծամեծ երախտեացն զոր արար՝ նշանս և
սքանչելիս, մինչև զմեռեալս անդամ յարուցանել: Եւ գիտեա՛,
զի գաւրութիւնքս այս ոչ են սոսկ մարդոյ, այլ աստուծոյ. զի ի
ժամուն յորում խաչեցին զնա, արեգակն խաւարեցաւ, երկիր
շարժեալ տատանեցաւ, և ինքն յետ երից աւուրց յարեաւ ի մե-
ռելոց և երևեցաւ բազմաց: Եւ այժմ յամենայն տեղիս անուն նո-
րա, ի ձեռն աշակերտաց նորա, սքանչելիս մեծամեծս կատարէ.
որ և առ իս ինքն իսկ եցոյց յայտնապէս: Եւ արդ՝ այսուհետեւ
տէրութիւնդ քո գիտէ, որ ինչ արժանն է հրամայել ի վերայ ժո-
ղովրդեանն հրէից, որք զայնն գործեցին. և գրել ընդ ամենայն
տիեզերս, զի երկրպագեցին Քրիստոսի իբր ճշմարտի աստու-
ծոյ:”

ժկ. Պատասխանի թիւթոյն Աբգարու ի Տիբերեայ:

Տիբեր կայսր հռոմայեցոց Աբգարու, թագաւորին Հայոց,
խնդալ: Օ՛թուղթ մտերմութեան քո ընթերցան առաջի իմ.
վասն որոյ շնորհակալութիւն քեզ ի մէնջ հասցէ: Թէպէտ և ի

¹ Պատմ. խոր. Բ. 33.

բազմաց լուեալ է մեր յառաջագոյն, եցոյց և Պիղատոս ստուգա-
պէս վասն նշանացն նորա և թէ յետ յարութեան նորա հաւա-
տարիմ եղև՝ թէ աստուած է: Վասն որոյ և ես կամեցայ առնել
զայդ, զոր դուդ խորհեցար: ... Եւ մեք տուաք հրաման ամե-
նայն ումեք, որում և հաճոյ թուեսցի Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ
աստուածս. և մահ այնոցիկ սպառնացեալ, որ չարախաւս կայցեն
զքրիստոնէից: Եւ վասն ժողովրդեան հրէից, որ հանդգնեցան
խաչել զնա, զորմէ լսեմ թէ ոչ արժանի խաչի և մահու էր նա,
այլ պատուի և երկրպագութեան, յորժամ առից պարապումն ի
պատերազմս սպանիացւոց, քննեալ հատուցից նոցա զարժանն:

ժբ. Դարձեալ Աբգարու առ Տիբեր:

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տիբերի, կայսեր հոռ-
մայեցւոց, խնդալ: Օ՛թուղթ գրեալ ըստ արժանի քո տէրու-
թեանդ տեսի, և ընդ հրաման մտածութեանդ քո, ուրախացայ:
... Բայց քեզ, տեառն իմում հաճոյ (թուեսցի) առաքել (զայլ որ)
Ալբուսաղէմ փոխան Պիղատոսի, զի լուծցի նա անարգանաւք
յիշխանութենէն, յորում կարգեցերն զնա. վասն զի արար զկամս
հրէիցն և խաչեաց զՔրիստոս տարապարտուց: Ողջ լինել քեզ
ըղձամ:

ժթ. Այլուստ պատկան սորին կարգի:

Իսկ թագաւորն Աբգար, իբրեւ զճշմարիտ նախանձաւոր
Փրկչին, առնու վրէժս ի գրժողաց փրկչին գրով և յորդորմամբ
զթագաւորս հռոմայեցւոց, մինչև զկատարումն սու խնդիրն ի Տի-
տոսէ և ի Վեսպ(աս)իանոսէ, զկնի իւ ամաց: Եւ իբրեւ տեղե-
կացաւ կայսր Տիբեր զնենգաւոր գործն Պիղատոսի Աբգարու,
առաքէ կոչէ զնա ի դուռն թագաւորական, առնել նմա ըստ ար-
ժանոյ անաւրէնութեանն: Եւ մինչ նաւելին ի վերայ Ուկիանոսի,
ծանուցեալ զսաստիկ սպառնալիս կայսերն, անձամբ արար զվրէժ
անձին իւրոյ, ընկէց զինքն ի խորս ալեացն և հեղձամղձուկ եղեալ,

¹ Պատմ. խոր. Բ. 33.

սուզեցաւ յատակս անդնդոց: Լա այսպէս մասնաւորն ի բազմաց ամենայն անյուսաբար համարձակելոց ի Բանն Եստուծոյ, խնդրեցան վրէժք, առ ի լինելոյ հաւատարիմ դատաստանին Եստուծոյ:

Ի Յաղագս Սանատրկոյ:

Երդ՝ Թագաւորէ Հայոց զկնի Երգարու քեռորդի նորին Սանատրուկ: Քանզի իբրեւ կալաւ զԹագաւորութիւնն Երգար՝ զամս լը՝ վախճանեցաւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ: Եւ որդի նորին՝ Ենանուն, ոչ ըստ առաքինութեան հայրենի գնայր, այլ երաց զդրունս մեհենիցն և խոտորեցաւ ի կռամոլութիւն: Լա յայնմ հետէ պատառեցաւ Թագաւորութիւն Հայոց՝ յերկուս: Ենանուն Թագաւորէ յԼդեսեայ, և Սանատրուկ՝ ի Հայս: Եւ Սանատրուկ ի քարոզութեանն Խաղէի հաւատաց, որ և հետոյ և սա յերկիւղէ նախարարացն դարձեալ ուրացաւ, և չարչարեաց զառաքեալն և զգուստր իւր զՍանդուխտ, մատուցեալ ի նուէր երանելի նուիրին: Եւ ստ սմին աւրինակի, Ենանուն և զԼդդէ նահատակեալ սրով, յանկարծուստ զոտս նորա կտրեալ. վասն զի առաքեալ առ նա՝ առնել խոյր գլխոյ նորա ըստ աւրինակի հաւրն: Իսկ նորա պատասխանեալ ասէ. Թէ՛ ոչ գործեսցեն ձեռք իմ խոյր գլխոյ, որ ոչ խոնարհեալ երկրպագէ որդոյն Եստուծոյ:¹

Լա Սանատրուկ² ժողովէ զաւր ի ձեռն քաջացն Բագրատու նեաց և Երծրունեաց, իւրոց դայեկացն, և պատերազմի ընդ որդիսն Երգարու, զի բովանդակ առցէ զԹագաւորութիւնն: Լա նա մինչև այսպէս պաշարեալ կայր ի դողման մեծի, ի վերուստ նախաժամանեալ նմա վրէժն Լդդէի արդարոյ: Վասն զի ի վերնատան ապարանի իւրոյ տայր կանգնել սիւն կճեայ, և ի ներքոյ անցեալ Ենանունս կաւ մէր պատշաճել ինչ. անկեալ սեանն ի վերայ նորայ, չարաչար սատակեաց զամբարշտեալն. և այն ինչ պատշաճապէս պատշաճեաց զգործն: Վասն զի անձնատուր եղեն բնակիչք Լդեսեայ առ Սանատրուկ, միայն զայս ուխտ խնդրեալ ի նմանէ, զի մնասցեն ի դաւանութեան զոր ունէին առ Քրիստոս. զոր և ուխտեալ յետոյ

¹ Պատմ. խոր. Բ. 34.

² Պատմ. խոր. Բ. 35.

ստեաց, վասն զի կոտորեաց զամենայն որդիսն Երգարու: Իսկ Սանատրուկ վասն այնր, ասի, կոչիլ անուն. զի ճանապարհ կալեալ քեռ Երգարու ի Հայս, կալեալ զնոսա բքոյ ի լերինս կորդուաց, և ցրէր զամենեսեան: Լա դայեակ մանկանն, քոյր Բիւրատեայ Բագրատունոյ, կին Խոսրոնեայ Երծրունոյ, առեալ զմանուկն՝ եղ ի մէջ ստեանցն, լեալ ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս և զերիս գիշերս: Լա Սովսէս¹ ասէ, եթէ՛ շան սպիտակ լեալ ընդ նոսա ի բնակելն ի մէջ ձեանն, աւգնական ջերմութեան գտեալ. զոր և դայեկին կարգացեալ զմանուկն՝ Շանատուրք: Սա Թագաւորեալ ամս լը՝ մեռանի ի դիպմանէ նետոյ որսոյ, զվրէժ առեալ սպանման դստերն:

Իսկ զկնի մահուանն Սանատրկոյ, շփոթեալ Թագաւորութեանն, անկանի յաւտարածին,² առասպելածինն համբաւեալ և ոչ յաւրինական խառնից, ի վարար կնոջէ արշակունոյ, Երուանդ անուն մանկանն, սնի ի դրան Սանատրկոյ, որոյ, ասի, առնուլ զԹագաւորութիւնն յաղագս առատաձիր ձեռացն: Սա մերժէ զազգ Բագրատունեաց, ոչ լինել Թագադիր ինքեան ըստ աւրինի Թագաւորացն. և կոտորէ զորդիսն Սանատրկոյ, որպէս նա զորդիսն Երգարու: Լա զմի ոմն յորդոցն Սանատրկոյ առեալ ստնտուն, փախեալ ի սահմանս Հերայ. և ծանուցանէ Սմբատայ Բիւրատեան ի Սպեր դաւառ: Իսկ նորա երթեալ վաղվաղակի առեալ զմանուկն Երտաշէս, ի վանս հովուաց զաղտագողի սնուցանէր: Լա անցանէ առ Ղարեհ արքայ պարսից և պատուի մեծապէս յաղագս քաջութեանն. և մանուկն կարգի ընդ որդիս արքայի: Եւ որդիս Սանատրկոյ Երտաշէս սնանի առ Ղարեհի: Լա յղէ³ առ Ղարեհ Երուանդ՝ տալ ի ձեռս զմանուկն. և նա ոչ առեալ յանձրն տալ: Յայնժամ առաքեալ Երուանդայ, կոտորեաց զգաղտականսն ի Բայբերդի. և զգստերսն առեալ՝ դնէ յԵնի: Լա ինքն ի կասկածանաց աղէտին հասելոյ Երտաշէսի, տայ ձեռս ի Տիտոս և ի Վեսպիանոս, թողլով ի նոսա զՄիջագետս: Լա յայնմ հետէ բարձաւ ի իշխանութիւն (Հայոց) ի Միջագետաց և Լդեսեայ և

¹ Պատմ. խոր. Բ. 36.

² Պատմ. խոր. Բ. 37.

³ Պատմ. խոր. Բ. 38.

գրաւեցաւ ընդ տէրութեամբ հոռոմոց: Լա փոխէ Լորուանդ զարքունիսն յԼ'րմաւրայ՝ յԼորուանդաբար¹: Յետ այսորիկ Սովսէս պատմէ զԹագաւորեցոյցանելն Լորտաշէսի ի իժ ամի Գարեհի: Լա ինքն Սմբատ պատուի յարքայէ, հաւատալով ի նա զամենայն վերակացութիւն աշխարհին:²

Իա. Հին անուանք Բագրատունի: ³

Ի սկզբան անդ մինչդեռ ի հրէութեան աւերէնս էին ազգն Բագրատունեաց, էր յորջորջումն անուանց նոցա՝ Բագատիա, Տուրիա, Լաղենան (?), Սարեա (?), Վազարիա, Լանանոս: Իսկ որ այժմ կոչին Բագրատունիք ի Բագարատայ՝ Բագադիայէ, և Լսուդա՝ Լշոտ, և Վազարեայ՝ Վարազ, որպէս Շամբաթ՝ Սրմբատ փոխարկեցաւ:

Իբ. Յաղագս խառնելոյ խնամութեամբ Բագրատունեաց և Երչակունեաց:

Կամիմ աստանաւր ցուցանել զխառնիլն խնամութեամբ Բագրատունեաց և Երչակունեաց, և անդանաւր սկիզբն արկեալ տեսչութեանն Լստուծոյ, հանել զնոսա ի պատիւ և յաթոռ Թագաւորութեանն, զնախնոյն նոցա զՎաւթի մարգարէի և զաստուածահաւր խոստացեալ խոստումն: Լա վաւերական առնէ զբան ճշմարիտ ուխտին, ի Թագաւորական զնել աթոռ, որպէս ի ձեռն հաւատալոյն ի Քրիստոս, Թագադիրք և ասպետք մեծարեցան ի Թագաւորացն արշակունեաց, նա և խնամութեամբ ընդ նոսին խառնեալ պատուադրեցան: Լա իբրև կարի գովելի և ուղիղ կենաց զհետ եղեն, զՎաւթեանն ժառանգեցին աւծումն և պատիւ, նստելով յաթոռ նորա, ի վերայ բոլոր Հայոց, Թագաւորելով Լշոտ յերկրիս հայաստանեաց ի Շիրակ գաւառի, ի Շիրակաւանն աւանի, որպէս հանդերձեալ եմք գրել: Բայց նախ կարգեսցուք զխառնիլն խնամութեամբ, յետ այնորիկ ապա զգալն կարգաւ ի հաւրէ յորդի, մինչև յԼշոտ, նախնին Թագաւորաց:

¹ Պատմ. խոր. Բ. 39. Երուանդաշատ:

² Պատմ. խոր. Բ. 43-47.

³ Պատմ. խոր. Բ. 68.

Ի Թագաւորեցոյցանել¹ Թէոդոսի մեծի զԵրչակ և զՎաւարչակ, զորդիսն Պապայ, յետ սպանելոյն զՊապ, ի վերայ Հայոց, Երչակ առնու կին զդուստր Բարկայ, Սիւնեաց իշխանին. իսկ Վաղարշակ փեսայանայ Սահակայ ասպետի Բագրատունոյ: Լա աստանաւր խառնեցան խնամութեամբ Երչակունիք և Բագրատունիք, որպէս և ասացաւք: Երչակ և Վաղարշակ, որդիք Պապայ, Պապ՝ Երչակայ, Երչակ՝ Տիրանայ, Տիրան՝ Խորովայ, Խոսրով՝ Տրդատայ:

Իգ. Գործք Սմբատայ Քաջի:

Ի և այս գործք քաջութեան արժանի յիշատակի ազգին Բագրատունեաց: Վասն զի ի ժամանակին, յորում ըմբռնեցաւ Երչակ Թագաւոր Հայոց ի Թագաւորէն պարսից Շապհոյ. որոյ նենգեալ յաղագս ըմբռնմանն, ընդ սուր ելանէ կամաւորաբար և մեռանի ի Խուժաստան, յԼ'նուշն կոչեցեալ ի զղեկի: Իսկ Սեհրուժան Երծրունի, ուրացեալ և ի բաց մերկացեալ զգարդն հաւատոյն, առեալ ի Շապհոյ իշխանութիւն, բռնաբար կամէր Թագաւորել ի վերայ Հայոց, և բազում նեղութիւնս և վիշտս անցուցեալ ընդ կանայս ազատաց և ընդ որդիս նոցա սատակմամբ սրոյ, զորս հանեալ յամրական տեղաց կախէր զպարսպաց: Նա և զմայր Պապայ, զՓառանձեմ, նախատամահ և անյիշելի մահուամբ սատակէ: Բնդ որ յոյժ վշտացեալ ի դառն անցից ազգիս, Ներսէս հայրապետն խնդրեալ ի Թէոդոսէ զՊապ Թագաւորել, փոխանակ հաւրն իւրում Երչակայ: Լա հնազանդեալ հրամանաց սրբոյն, Թագաւորն մեծ Թէոդոս տայ նմա զաւր յաւգնականութիւն և արձակէ հանդերձ հայրապետան ի Հայս: Որոց եկեալ պատահէին ուրացելոյն, և որ ընդ նմա Շերգիրն զաւրաւք պարսից ի դաշտին Յիրաւ: Յայնժամ ելեալ սուրբն Ներսէս ի գլուխ լերին Նպատ, և անդանաւր տարածէ զրազուկսն, որպէս նախնին մարգարէից ի պաղատանս սուր աստուած: Լա խորտակեալ վկանդի ուրացողն և անաստուած գունդն: Յայսմ մարտի քաջ և ընտիր ասպետն Սմբատ, որդին Բագարատայ, Բագրատունի,

¹ Պատմ. խոր. Գ. 41:

մեծ քաջութիւն և հանդէս առաքինութեան կատարէր, աւգնա-
կանութեամբ աղաւթից սրբոյն և զաւրացն հռոմոց. յորում և
կամսարականն Սպանդարատ զքաջն և զանուանին Շերգիր հա-
րեալ, իբրև զշանթահար յերկիր կործանէր. և անդանաւր դիա-
կամբ շատանայր վայրն ամենայն: Իսկ աստուածուրացն Սեհ-
րուժան ոչ կարաց փախչել: Որում հասեալ քաջ սպարապետն
Սմբատ և զառհաւատչեայ յաւերժական պրմանն տայր ըմպել
նմա. զամենայն փախստեայսն որ ընդ նմայն սատակէ բազկաւ և
սրով: Եւ զուրացողն ձերբակալ արարեալ ի Կոզովտի՝ յոտն
Սասեաց: Եւ խորհեալ սպարապետին, թէ զուցէ խնայեսցէ ի
նա սուրբն Ներսէս, անդանաւր դտանէ պատրաստական կրա-
կետը, զի խորովէին միս: Եւ առեալ անտի զշամփուրն երկաթի
յեռանդան հրոյն արտաշիկագոյն փայլեցուցեալ և բոլորեալ ա-
նուաձև, ասէ ցնա. «Ե՛կ, զի պսակեցից զգլուխդ տիրամոռաց, զի
ինձ հաւատացեալ է ասպետական թագադրութիւն, և դու թա-
գաւորել Հայոց եկեալ ես այսր»: Եւ անդանաւր սատակի ամբա-
րիշտն սաստիկ սատակմամբ.¹ և փառաւորի անուեն աստուծոյ:

Իբրև առ զիշխանութիւն թագաւորութեանն Պապ և խո-
տորնակ ընթացիւր անլուր լեալ խրատու սրբոյն Ներսէսի, զնայր
յանարժան և յանաւորու վարս, և ռեսցեալ ընդ նմա, բարոյն՝
չար փոխարէնս հատուցանէ ի ձեռն դեղոյ բարձեալ զնա ի կենաց:
Եւ փոյթ ընդ փոյթ ըմբռնեալ զՊապ Թէոդոս, սատակէ սակ-
րաւ, ընկալեալ զմասնաւորն վրէժ: Եւ զկնի Պապայ թագաւո-
րէ Հայոց Վարազդատ՝ զամս ի, որոյ իրազգաց եղեալ Թէոդոս,
եթէ տայ ձեռն ի Պարսս. և զնա սատակէ: Եւ փոխանակ նորա, զոր-
դիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ թագաւորեցուցանէ: Յա-
ւուրս սոցա, որպէս Պատմութեանն իւրում սկիզբն դնէ Վաղա-
րիկ պատմագիր, իբր զհնացեալ ձորձ՝ յերկուս պատառեցաւ թա-
գաւորութիւնս Հայոց: Օտերկիրն Արարատեան մինչև ցահ-
մանս պարսից՝ առնու թագաւորն պարսից: Եւ զմնացեալ մասն
առնու Արկադէոս, որդի մեծին Թէոդոսի, և տայ ի ձեռս Արշա-
կայ, զաւրավար զնա եղեալ յետս ընդդէմ իշխանութիւն տուեալ
կայսերն: Իսկ թագաւորն պարսից՝ Շապուհ, տայ զիւր հասեալ

¹ Պատմ. խոր. Գ. 37—39, 41—40.

մասն ի Խոսրով ոմն Արշակունի: Օր լուեալ նախարարացն,
որք էին առ Արշակ, դարձան առ Խոսրով ի տունս իւրեանց:

Եղ. Վասն Սմբատայ քաջին՝ զրոյցք:

Ո՛վ վերծանող սիրելի, գիտեա՛ հաւաստի, զի ի մտի եղի գրել
ծայրաքաղ աստ և անդ զանուանս Բագրատունեացն միայն՝ մի զհետ
միոյ: Յաւուրս բաժանման թագաւորացն մերոց, մղթ ոլիմպիա-
դին, ի Քրիստոսէ նժըէին ամբ, յեւթն ամին Արկադէայ, որ-
դոյ Թէոդոսի Սեծի, և ի Շապուհոյ հա՛մ ամին: Եւ Շապուհ
և Խոսրով, որդի Տրդատայ, ի միում վայրի թագաւորեցին²: Նա-
եկաց՝ թ ամ. իսկ սա ձգտեցաւ հա՛մ ամ: Ի սորա հա՛մ ամին նստի
թագաւոր Հայոց Վառապետ. և սուրբն Սահակ՝ հայրապետ,
որդի մեծին Ներսէսի: Եւ նտի մինչև յայս քաջ Սմբատ են ամբ
ճձէ: Եւ կացին ի Շապուհոյ մինչ ցայսր. Արտաշէր՝ ամս ի:
Վառապետ և Կրման՝ ժա՛: Յազկերտ՝ ժ³: Վառա՛ իմ: Յազկերտ՝
ժթ: Պերոզ՝ իթ: Վաղարշ՝ հէ: Կաւատ՝ ամս է: Ջամասպ՝ բէ:
Կաւատ՝ ժէ⁴: Խոսրով հաւատացեալն՝ ամս խթ: Որմիզդ՝ ժթ:
Խոսրով՝ լէ: Ի թագաւորութեանն պարսից Խոսրովի և հռոմոց
Սաւրկայ, ի հայրապետութեանն Հայոց Աբրահամու Ռշտու-
նեցոյ, ի թուին Հայոց խթ, ի շղջ ամին ի ծննդենէ Քրիստոսի,
Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարգա-
րէր ընդդէմ թշնամեաց Խոսրովու պարսից թագաւորի. ընդ որ
յաւէտ իմն հաճոյանայր արքայ, և ընդ այլ բազում ընծայից և
զմարզպանութիւն Վրկանայ տայ նմա: Որոյ երթեալ անդ՝ գտա-
նէ ազգ մի գերեալ ի Հայոց և բնակեցուցեալ ի թուրքաստան
կողմանէ, որ Սագաստանն անուանի, մոռացեալ զլեզու և զգիր
հայերէն: Որոց տեսեալ զՍմբատ ուրախ լինէին: Եւ նա նորոգէ
դարձեալ զլեզու և զգիր հայերէն ի ձեռն Հաբեւի երիցոյ և տայ
զնոյն առաջնորդ նոցա: Եւ եպիսկոպոս յետոյ ձեռնադրեալ
Մովսէսի զԱբէլ: Իսկ յետ այսորիկ հրաման ընկալեալ Սմբա-
տայ, գայ ի տեղի ծննդեան իւրոյ, և եկեալ ի Վրին, շինէ

¹ Այս ըստ Սմբուէլի Ենեցոյ:

² Չէ համաձայն խորենացոյն տես Գ. 8.

³ Ըստ Սմբուէլի Ենեցոյ: Իսկ ըստ այլոց ուղղագոյն՝ ի ամ:

⁴ Այս եւս ըստ Սմբուէլի: Իսկ ուղղագոյն՝ Լա:

զսուրբ Գրիգոր, զորոյ առեալ հրաման յարքայէ: Իսկ պահ-
նակ բերդին չարախաւսէ առ արքայ, յորոգայթ բերդին գոլ
զայն: Լա արքայ պատասխանէ. « զի բերդն քակեսցի, և եկեղե-
ցին շինեսցի », զոր յառաջագոյն ի փայտէ և յաղիւսէ, սրբոյն
Վարդանայ էր շինեալ: Լա իբրեւ եկն քաջն Սմբատ, ետես յա-
ռաջնորդէ որբ զեկեղեցին, զի էր վախճանեալ Սովսէս: Կարգէ
յառաջնորդութիւն Հայոց զԱբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոս
ի գեղէ Եղբթանից: Լա ինքն քաջն Սմբատ շինէ զեկեղեցին,
զսուրբ Գրիգորն, քարիւ և կրով¹:

Վահրամ Մեհեանդակ, իշխան արևելից, յաւուրս Որ-
մզդի, որոյ խոստովանող Խոսրովու: Սա հարկանէ քաջու-
թեամբ զգաւրն Թեոփաղաց և բռնութեամբ ունէր զերկիրն Քու-
շանաց և զմայրաքաղաք նոցին զԲայլա, մինչև յայնկոյս Վեհոտ
գետոյ: Եւ և զՄաղքթաց զաւրսն կոտորեաց և զԹագաւորն
սպան. և զանբաւ աւարն զաւրացն իւր բաշխէր, և սակաւ ինչ
Որմզդի առաքէր: Ընդ որ զպրացեալ Որմզդի առաքէ փուշտիւ
պան ժողովել ի զաւրացն զաւարն: Իսկ զաւրուն սպանեալ զփուշ-
տիպանն, Թագաւորեցուցին զՎահրամ Մեհեանդակ: Օր
լուեալ Որմզդի, փախստական լինի և ի զաւրացն մեռանի: Եւ
զորդին նորին զԽոսրով Թագաւորեցուցին. որոյ անկեալ առ Մաւ-
րիկ: Լա նորա առաքեալ զաւր և զՄուշեղ Սամիկոնեան, սպա-
նանէ զՎահրամ, և առնու ի Խոսրովէ փոխանակ այնր զերկիրն
Հայոց մինչև զԿոգովիտ և ցՀուրաստան գետ, և զերկիրն Վրաց
մինչև ցՏփլիս: Եւս Խոսրով առնու կին քրիստոնէ, Շիրէն ա-
նուն, և տայ նմա համարձակութիւն վասն հաւատոյ, և նա մերձ
յապարանսն վանս շինեալ՝ կարգէ ի նմա քահանայս: Լա Մաւ-
րիկ խնդրեալ ի Խոսրովու զմարմին մեռելոյն, որ կայր ի գանձս
արքունի, եղեալ յաւազան պղնձի. զոր պարսիկն Կաւ Խոսրով
անուանէ, և Հայր՝ զՄանիէլ մարգարէ: Լա իբրեւ ածին ջորիս
և հանին ընդ դուռն ասպարէզս երեք, զարձան անդրէն ջորիքն,
առաթուր հարկանելով և անդէն արձակեցան բղխումն ջուրց:
Օր իմացեալ կայսեր պատարագաւք պատուեալ զնա:

¹ Սեբեոս, գլ. ԺԳ—ԺԺ:

Օայսու ժամանակաւ զՍմբատ Բագրատունի չարախաւսեալ
տարան ի դուռն արքունի. և հրամայէ արքայ արկանել կուր գա-
ղանաց: Լա աղաղակեալ Սմբատայ ի ձայն մեծ և հարեալ մուր-
ցացի զձակատ արջոյն՝ սատակեաց: Լա կալեալ զեղջերուաց
ցլոյն՝ սատակեաց: Լա իբրեւ յաւելին արձակել առիւծ մի. ընթա-
ցեալ հզաւր զաւրութեամբ արիականաւ կալեալ զականջաց առիւ-
ծուն, հեծաւ ի վերայ առիւծուն: Լա իբրեւ ետես զայն բազմու-
թիւնն, զաղաղակ բարձեալ դիմեցին առ ոտս Թագաւորին, խնդ-
րէին վասն այնպիսոյ քաջի ողորմութիւն: Յայնժամ հրաման ել
ի Թագաւորէն՝ տանել զնա ի բաղանիս և զարդարել, և արարեալ
զնա տրիբուն զաւրացն որ յԱփրիկէ: Իսկ էր նա հասակաւ
բարձր և լայն, և զեղեցիկ տեսլեամբ: Լա լինէր, յորժամ անցա-
նէր ընդ անտառս, բուռն հարկանէր զձաղկից անտառին և կծկեալ
ոտիւքն՝ վերացուցանէր զերկվարն¹: Իսկ քաջն և արին զկնի
այսորիկ մեռաւ ի Տիգրոն, բարւոք քսողաքալարութեամբ և
բերեալ եղաւ ի Դարունս, ի կողմ զաւառի²: Իսկ զկնի նորին,
որդի նորին Վարազտիրոց առնու զիշխանութիւն Հայոց, ի
Թագաւորէն Կաւատայ, որոյ Խոսրովայ և առաքի ի Հայս:
Որոյ եկեալ եգիտ վախճանեալ զԿոմիտաս: Եւս զՔրիստափոր
Մարահամեան տանէ, կարգէ առաջնորդ Հայոց, ձեռնատուութե-
ամբ Թեոփորոսի Ռշտունոյ, զամս ք: Իսկ զկնի Քրիստա-
փորի Լաւր եկաց կաթուղիկոս Հայոց, զամս Ժ, յաւուրս Հե-
րակի և սարսից Խոռենայ:

Իս. Վասն առասպելաց անարին Մահմետի և նորին ստութեան. զոր խաչատուակ
նորին աշակերտն:

Իբրեւ եհաս մեղ պատմել զանաւրէնն Մահմետայ դիցուք
զկնի զմոլորութեան նորա զյաճախութիւնն, զի իսպառ ատեսցես
և փախիցես ի նորին անուանէ, ով դու քրիստոսասէր անձն: Օր

¹ Պատմ. Սեբ. գլ. Բ—Գ, Ժ:

² Չէ այս Սմբատ բազմալայթն սպարապետ Խոսրովու, զորմէ վերագոյն յիշե-
ցաք (Սեբ. գլ. ԺԳ—ԺԺ), այլ այլ որ Բագրատունի, համանուն նորին, ի ծառայութեան
յունաց (Սեբ. Ժ): Սխալի հեղինակս զվախճան Բազմալայթին ի Տիգրոն և զորդին
Վարազտիրոց՝ վերջնոյն ընծայելով:

մինչև ցայսօր, դեռ ևս անգիտութեամբ երթեալ ի հէճն¹ և ի Սաբայ, մատուցանեն նուէրս զիւաց, և կատարեն անմտաբար զխորհուրդ անաջին կուսով զիւսպաշտութեանն, ոչ գիտելով զինչ գործենն: Օր աւտի կարես գիտել զգործս նոցա, զոր նոքայն անգիտաբար համարին աստուածապաշտութիւն զիւսպաշտութիւնն: Լա եղև, ասէ, ի ժամանակին յայնմիկ այր մի անուն Սահմէտ, յազգէն որ կոչի կուրէշ², յորդոց կեդարայ, յերկու տասան ցեղից Խամայէլի: Որոյ եկեալ ի սուրբ լեառն Սինէական, աշակերտեցաւ միայնակեցի ումեմն, որ գիտէր լեզու Խամայէլացի և պարսիկ, անուն Իսիրայ³. որոյ առեալ զնա՝ կամեալով ճշմարտութեամբ ամենայնի ի վերայ հասուցանել. սկիզբն արարեալ ի լինելութենէ արարածոց, ոճ եղեալ ընթերնոյր նմա զգիրս ծննդոց և զայսն ամենայն կարգաւ, և զնոր կտակարանս և զգիրսն զոր Յիսուսի մանկութեանն կոչեն: Լա մինչդեռ ականջալուր միայն նմա էին գիրք աստուածաշունչք և ոչ հասու լեալ ստուգապէս, հասեալ նմա պատճառ՝ զնալ ի ներքսագոյն անապատն, և այնուհետև ոչ ևս դառնալ առ վարդապետն իւր: Լա ոչ միտք նորասիրեցին զԲրիտոնէութիւն, այլ խորհուրդք նորա յուզէին զի տեղ թէ՛ զինչ է հրէութիւն: Լա պատահեալ նմա հրէի ումեմն վաճառականի, տեղեկացաւ ի նմանէ զկարգ և զհաւատ նոցին. անգոսնեաց և զայն ևս: Լա սկսաւ մտացածին յինքենէ ասել հաւատ նոր, ճշմարտութեան հակառակ և ստուծիւն, և խոտեալ զամենայն պաշտամունս նման նեոինն, և զիւրն միայն աւրինադրէր: Լա թեալ ի գեղն Սաբայ, որ անդր է քան զԼաիծրեփ Սաղինայ⁴, որ է նոցա քաղաք, քարոզեաց ըստ կամաց և ըստ ախորժակաց. ա-

¹ Հէճ, حَج, ուխտագնացութիւն, յորմէ հաճի, حاجی, ուխտագնաց, որ երթեալ իցէ ի Քաաբա:

² Մուհամմէդ, որդի Սրգալայի էր ի կորայիշ قريش ցեղէն Ցաճկաց:

³ Ցաճիկ մատենագրաց եւս յայտնի է անուն վարդապետին Մահմուտի, مهدي, Բահիրա, զոր քրիստոնէայ կոչեն ոմանք, միայնակեաց կամ արեղայ: Նոյն Բահիրա Սարգիս ܡܕܝܬܐ եւս ասի յոմանց:

⁴ Սաղինայ ܡܕܝܬܐ քաղաք ըսի ի լեզու տաճկաց, եւ է անուն քաղաքի յԱրաբիայ, յորում ծնաւ Մահմուտ: Ոչ եփծրեփ, այլ եացրեք ܡܕܝܬܐ կոչէր անուն քաղաքիս ի հնումն:

սելով զտուն տոհմարանին, այսինքն՝ պաշտման աւճից, տուն աւստուծոյ՝ և տուն Լբրահամու. և անուանեաց՝ ալ քաաբա¹: Լա ասաց թէ Խամայէլ արար կին և սա է տուն նորա: Լա կարաւտացեալ տեսանել զնա Լբրահամու, ասէ ցԱռայ. «արձակեա՛ զիս, զի երթեալ տեսից զորդին իմ»²: Իսկ Սառայի երկուցեալ, թէ գուցէ մերձեսցի առ աղախինն, զերդումն աստուծոյ զնէ ի վերայ նորա, թէ՛ «մի՛ իջցես ի գրաստէդ ի գետին, այլ ի վերայ կալով քո, տեսցես զորդին քո և դարձցիս այսրէն»³: Լա եկեալ նորա ոչ պատահէր Խամայէլի, քանզի յորս անցեալ էր: Լա հարցանէր ցկինն, թէ՛ «նա՛ երթեալ է այրն քո»⁴: Լա նորա թշնամանեալ անգոսնեաց զնա, ասէ. «զառանցեալ խանգարեալ ալեւոր, յինչ պէտս խնդրես զայրն իմ»⁵: Լա նա ասէ. «ասացես ցայր քո՝ ոչ բարեւք են դրունք տան քո. ի բաց փոխեա՛ զդա, այլ առնելով դրունս»⁶: Լա եկեալ Խամայէլ յորսոյն, ոչ տեսց նմա կինն իւր, անփոյթ արարեալ զպատուէրն Լբրահամու: Լա Խամայէլ առեալ զհոտ հաւրն, հարցանէր ցկինն, թէ՛ «ե՛կ ոք այսր»⁷: Լա նա ասէ. «ալեւոր մի»⁸: Հարցանէ Խամայէլ, թէ՛ «զինչ խաւսեցաւ»⁹, և պատմեալ կնոջն: Վիտաց Խամայէլ, եթէ զկնոջն ասացեալ է. արձակէ զնա և այլ առնու կին: Սոյնպէս պատահեալ երկրորդ կնոջն և երրորդ, մինչև ցեւթներորդն: Լա նա ասէ ցԼբրահամ. «բարի եկիր, հայր, էջ ի գրաստէդ, զի աւճից զգլուխ քո»¹⁰: Լա նա ասէ. «ոչ հաւանիմ»¹¹: Լա իբրև թախանձէր զնա կինն, իջեալ Լբրահամու, ոչ ի գետինն՝ վասն երդմանն Սառայի, այլ մի ոտն ի վերայ վիմի և մի ոտն՝ հեծնելոջն¹²: Լա վէմն տեղի տուեալ ոտինն, ցուցանէր զտեղին: Օսյոս այսպէս ուսոյց յառասպելաց: Լա յամենայն կողմանց զերկրպագութիւն քարին այնմիկ և տանն հրամայեաց մատուցանել: Լա ի ներքս ի տանն, կալով շուրջ զքարին, երկրպագել հրամայէր, որ միւս վէմն է

¹ Ցուն աստուծոյ الله بیات:

² اذهبك:

³ Զայսմանէ եւ զայլոց առասպելաբանութեանց Ցաճկաց գոցես զընդարձակագոյն տեղեկութիւնս առ եւրոպացի մատենագիրս՝ Wästenfeld, Geschichte der Stadt Mekka, Leipzig, 1861, եւ Caussin de Perceval, Essai sur l'Histoire des Arabes, Paris, 1847. T. I.

և ծակ ոտիցն: Պարձեալ՝ զարտաքին վիմուք ուր ոտնհետն Աբրահամու, հրամայեաց շուրջ գալ, միոտանի վաղվազելով ասել «լբայբ, լբայբ¹», որպէս թէ պատասխանի ումեք առնելով «յայ, յայ, աւաս, աւաս»:

Պարձեալ ի ձորն անցեալ, որում վորդն ալ համարն² կոչեն, առնեն ի նմա սպանումն անասնոց: Լա հեծեալ ի գրաստ փախչին անդառնալի մինչև ցրլուրն, մերձ ի Սաբա: Լա ի փախչելն, եթէ բաձկոն ուրուք անկանիցի և զհեծեալն իւր ջարդէ, ոչ դառնան յարուցանել: Լա յետ այնորիկ ընթանալով ի մէջ երկուց վիմաց հետի, զոր անուանեն Սափա և Լամրան³, ընթանան վիմէ ի վէմէ՝ անգամ անհանգիստ, որչափ և ուժն բաւական լինի: Լա յետ այնր ընթանան յայլ տեղի, զոր Սաբա ալհաս անուանեն. է անգամ ընթանան և զքարինս ձգեն, և ոչ յայտէ, թէ ում զքարինս ձգեն: Լա միայն ասեն, եթէ՝ Սահմէտ այսպէս արար: Լա հրամայեաց ասելով, թէ՝ Աբրահամ դոյնպէս արար: Ընդգուշութեամբ է ասացեալն ի նմանէ. զի ասաց՝ ոչ էջ ի գրաստէն, և յետոյ ստեաց, թէ՝ ընթանայր և քարինս ձգէր: Լա ոչ սպանանեն ի տեղուջն յայն զեռունս և սողունս և գաղանս, վասն աւձիցն որք բնակեալ ի տանն, խառն ընդ մարդկանն շրջին և ոչ փնասեն ումեք, զորս մուսլիմս⁴ անուանեն, այսինքն՝ հաւատացեալս: Լա պատեալ ծածկեն զտունն է հանդերձիւ, և համբոյր երթեալ հանդերձին, ի վերայ աչաց դնեն⁵:

Ըրդ՝ ոչ երևի ի ձեզ մոլար խարէութիւն շաղփաղփութեան նոցա: Քանզի բազումք ոչ գիտացեալ զայս ամենայն տեսանեն զազգս մարդկանն յամենայն պաշտամունսն պարապ և փոյթ յաղաթս և խաւսել հանապազ աստուծով և կարծեն հաւատացեալս: Վասնորոյ կարևոր համարեցայ յայտնել զծածկեալս

¹ لبيك لبيك, հրամայեալ, հրամանաւ:

² Աղաւաղեալ թուի անուն ձորոյս ի գրչաց:

³ Սափայ, Սափա (الصفا) է անուն բլրոյ միոյ ի Սաբաքայ. իսկ անուն միւսոյն ոչ եմբան, այլ Սաբվայ, الروه:

⁴ Մուսլիմ (المسلم) է հաւատացեալ. իսկ զի գաւառ այսպէս անուանէին, մեզ չէ ծանաթ:

⁵ Զծիսից և զարարողութեանց Ցաճկաց յաւուրս հէճին, տես D'Ohsson, Tableau général, III, p. 55—177.

խարէութեան նոցա: Տունն զոր կոչեն Աբրահամու, ոչ երբէք երթեալ անդ Աբրահամ և ոչ Խամայէլ, որպէս և աստուաւ ծայինքն վկայեն պատմութիւնք: Լա է նա տուն կոոց և աւձից պաշտման. զի տոհմարան գոլ ի միջոցի տանն ուր սնուցանեն զաւձսն մինչև ցայսաւր ժամանակի, որպէս և ասացաք: Իսկ զկուռսն բարձեալ ասպատակին եգիպտացոց որք ի ժամանակին Տիւրիանոմի: Քանզի անդրիք պղնձիք էին ընդ այլ դիսն, զոր կանգնեցին յԱղեքսանդրիայ: Յայնժամ տաճկացն գտեալ զայլ կուռս, այսինքն՝ զկուռս Վիմասկոսի Ռիմանայ¹ յանապատի ուրեմն. զոր ի գալ քրիստոնէութեանս երկուցեալ քրմաց նորա, թէ՝ գուցէ ի ձեռն քրիստոնէից անկեալ փշրեսցի, առեալ փախստական գնացին յանապատ անդ: Օայն վերջոյ գտեալ կուռ պաշտացն Ցաճկաց, տարեալ ի Սաբա հանդերձ քրմով նորին, ի տունն յայն, յայտնի տեղի առաջին կոոցն կամեցան կանգնել: Իսկ աւձապաշտ քրմացն ոչ հաւանեալ զկուռս աւտարաց քրմաց յիւրեանց ասան կացուցանել, հաւանեցուցեալ զամբոխն՝ զտունն աւձիցն միայն բաւական լինել. որպէս թէ՝ ոչ ախորժեցին աւձքն զաւտար քուրմն յիւրեանց բնակարանի: Լա այսպէս բազբաղեալ, արտաքոյ դրանն կացուցին զնա ի վերայ վիմին, ի միոյ ոտան վերայ կալով, և զմիւսն ի վեր ունեւով. իբր թէ՝ այնպէս է պատկեր Ռամանայ, իբրև զՎփեստեայ պատկերն: Լա թէ՝ նա ինքն է Ռամանն՝ Վփեստոս ի Վամասկացոցն անուանեալ: Լա նոցա երկաթով փորեալ և կապարով պնդեալ, ի մի ոտինն կացուցին զնա ի վերայ վիմին: Օոր ի ժամանակս Ռէտոգոսի, յոչ զգուշանալ պաշտաւնէիցն, զի արտաքոյ կայր շինի, գողացեալ եղև ի վաճառականաց եթէոպացոց յաղազս ոսկոյն. վասն որոյ և պատերազմ եղև ի մէջ երկոցունց: Պատմեն յԱգիպտոս աւանդութեամբ մինչև ցայսաւր: Լա ոտնահետ² է ի վերայ վիմին, զոր ասաց Սահմէտ Աբրահամու լինել. որ և միոտանի շուրջ գոլով Ցաճկաց, զմիոտանոյն Ռամանայ բերելով զձև, և գիւի նորա երկիր պագանեն և ձայն տան և ոչ գիտեն: Եւ և ոչ զայն իմանան,

¹ Ռամին, Ռեման ի Ս. Գիրս, տես Chwolson, Die Ssabier, II, 287—288.

² Ոտնահետն Աբրահամու մաքամ Իբրահիմ ابراهيم مقام կոչի ի տաճկաց:

Թէ՛ ում զանասունս կոտորեն ի ձորն, և կամ յունմէ փախչին: Այլ մեք քննեալ հասու եղաք, թէ Մահմետի մեկուսացեալ ի բազմաց մարդկութենէն ի ձորն, արար զոչ ամենայն դիւացն: Յոր դիմեալ դէքն ի կերպարանս մարդկան տեսլական երևեցան. յորոց զարհուրեալ Մահմէտ՝ փախեալ, զնոյն և աւանդեաց: Իսկ որ մէջ վիմացն ընթանան, վէմք նախկի նոցա պաշտաւնք լեալ էին, քան զկուռսն առաջինս, որպէս զայն վէմ որ ի ներքս ի տանն է: Եւ դէքն յերկուց վիմացն զՄահմետի պաշտաւնն ինքեանց ստիպեն: Այսնորոյ պարանգր ընթանայր ստիպով մոլեգնեալ, զնոյն և աւրինադրեաց: Վարձեալ՝ փութով ի պաշտաւն տանն ելեալ, և շուն ինչ կատաղի գհետ ելեալ մուտ յառնուլ. իսկ Մահմետի քար ձգեալ՝ զերծանի. զոր վարկեալ յաւտարգ (?) և խափանիչ նորա պաշտամանն լինել, զնոյն և աւանդեաց: Իսկ որ զԱբրահամ, ասեն, է անգամ երթեալ անդ, յոյժ ստեն: Եւ որ զսողունս և զգեւունս և զգազանս ոչ սպանեն, պատիւ և պաշտաւն աւձիցն առնեն: Որպէս և մոգպետքն ի թղթին Յագկերտի ի Հայս, զսոյն աւրինադրեցին: Թէ՛ աւձք և մողեզք և այլ ճճիք մի՛ սպանցին. վասն զի աստուածք էին և պաշտամունք առ նոսա՛: Օչայս ամենայն երանելի պրն, որ յոյժ տեղեակ էր և եկն ի կրէտէս կղզի, հաւատաց՝ յայտնեաց և ծանոյց:

Իգ. Արդ՝ պատմեցուք վասն մահմանն նորա, արդարեւ արժանի ծաղու:

Քանզի իբրեւ մեռաւ Մահմէտ, պատեալ եղին զնա ի պարտիզի իւրում. ոչ թաղեալ, վասն զի խոստացաւ՝ յերիր առուր յառնել, նման Քրիստոսի: Եւ ի քուն լինել պահապանացն մտեալ շանց կերան զերեսս մեռելոյն: Եւ յայնմ հետէ աւրինադրեցաւ յաշակերտաց նորա՝ ի նոյն ամսոջ սատակել զշունս. որ մինչև ցայսաւր կալեալ զսոյն սովորութիւն, սատակեն զշունս ի նոյն ամսեան: Այլ առաւել է, թէ զկրաւնից և զկարգաց և զգատաստանաց նորին ասացից, լի յիմարութեամբ: Եւ եղ ի բերան

¹ Այլազգ ասէ Եղիշէ ի Պատմ. իւրում, բ. չնջրիք և աղուէք և նապաստակք մի մնացին: Աւձք և մողեզք, գորտք և որ այլ եւս խառնափնդոր բազմաճճիք են, մի կայցեն. այլ վաղ թուով համարով ի մէջ բերցեն ըստ արքունի չափոյն:

աշակերտելոցն կարծել, թէ՛ որպէս վասն Քրիստոսի գուշակեցին մարդարէքն, սոյնպէս և զՄահմետայ գուշակեցին, նշանակելով զկոչումն մարգարէութեանն, Յիսուս՝ իշով, և սա՛ ուղտով, զԱսայեայ տեսիլն առեալ իւրեանց վկայութիւն. «հեծեալ մի ասէ, տեսի իշոյ և հեծեալ մի ուղտոյ՛», Օչայս ասէր ի քաղաքին իւրում Մադինա, մինչդեռ նստէր ի բազմամբոս հրապարակին: Եւ մինչդեռ խաւսէրն, աներևոյթ եղև յաջաց տեսութենէ ժամս հարուստ: Եւ կալաւ ամբողջութիւն մեծ զամենսին: Եւ ապա մինչդեռ խաւսէինն, եկաց ի մէջ նոցա, և ետ ողջոյն և ասէ: «Խաղաղութիւն ընդ ձեզ և ողորմութիւն և շնորհ՝: Ապա զարհուրեալ հիացան և ասեն. «ուստի՛ զաս, կամ զի՛նչ է ողջոյնդ այդ, կամ յորոց աստուածոց բերեր զայդպիսի բան ողորմութեան և շնորհաց»: Եւտ պատասխանի. «ահա մինչդեռ խաւսէի ընդ ձեզ, յափշտակեցայ ի հրեշտակէ և գտայ ի Մաքայի ի տան հարց մերոյ՝ Աբրահամու և Իսմայէլի. զոր շինեալ զնա տուն աստուծոյ և մեզ ի ժառանգութիւն. որպէս երբեմն զԱրուսաղէմ հրէիցն շինեալ և մարգարէիցն առ ի բնակութիւն որդոցն Իսրայէլի: Օ, ի լուեալ զյափշտակելն Ամրակումայ Արուսաղէմի ի Բաբելոն առ Վանիէլ, սայապէս զինքն համարեալ ասէր առ նոսա: Որ ոչ երբէք ճշմարտութեամբ էին բանքն: Ծածկէր առաջի նոցա, թէ էր նորա տեսեալ զՄաքայ, և պատմէր առաջի նոցա զաւրինակ տեղւոյն, զվայրացն և զշինուածոցն, և զամենայն նշանս սահմանացն ետ նոցա դիւթութեամբ, որպէս և տեղեկացեալն էր ի մանկութենէ: Այսնորոյ զարմացեալք ամենեքեան ասէին զնա մարգարէ գոլ: Եւ իբրեւ լուաւ զայս ի բերանոյ նոցին, համարձակեցաւ քարոզել և ասել. «վկայեցէք թէ չիք աստուած, բայց միայն ինքն, և ոչ գոյ նորա ընկեր, և Մահմէտ ծառայ նորա և առաքեալ՝: Օչայս այսպէս իմաստասիրեաց, զմի աստուածն ասելով ըստ հրէականին: Իսկ ասելովն, թէ չիք նորա ընկեր, այսու բաժանէր զՈրդի և զՀօգի ի հաւրէ:

¹ Տես զոյսմանէ ի Պատմ. զեւոնդեայ, յեր. 123—124.

² السلام عليكم ورحمة الله وبركاته:

³ لا اله الا الله و محمد رسول الله

Լա այսպէս ուսուցանէ նոցա, թէ՛ զոր հարբն մեր պաշտեցին և մարգարէքն, զայն աստուած քարոզեմ ձեզ: Լա այսու հաւանեցողացն զժողովուրդն: Լա դարձեալ որոշէ զնոսա ի հրէականացն, որ մարդ միայն և որդի Յովսեփու ասացին զՔրիստոս, և յինքեանց խաչեալ: Եւ և սա կոչէ զՅիսուս՝ Բան աստուծոյ և հոգի առաքեալ ի Մարիամ յաստուծոյ, և առեալ ի նմանէ մարմին մարդկապէս: Լա զնէ վկայութիւն բանիւ աստուծոյ և ասէ. թէ՛ «այսպէս ասաց աստուած, թէ՛ առաքեցաք ի նա զհոգին մեր, որ եղև ի կերպարանս մարդոյ»: Լա ասէ, թէ՛ հրէայք զնա ոչ խաչեցին, այլ նմանեցոյց նոցա: Լա ոչ համարեցաւ նոցա կարող գոլ խաչել զԲան աստուած և խաչիլ ի նոցանէ: Լա ոչ ընդ մահուամբ անկեալ, այլ կայ կենդանի, և զալոց է յաշխարհ յետին ժամանակս: Լա գովէ զքրիստոնեայս և ընդունի զաւետարանն և զմարգարէս: Լա նշովէ զՀրեայսն, թէ՛ ուրացան զՔրիստոս և ապա տամբեցան ի նմանէ, և սպանին զմարգարէսն: Եւ զՄահմետ առնէ զաւրինադրութիւն իւր յաւրինացն հին և յաւետարանէն, բայց որոշէ մտացական կամաւք զոր ինչ ախորժէ, իբր յիւրմէ եղեալ և ոչ առեալ յումեքէ, զոր և աւրինադրէ ժողովրդեան իւրոյ: Լա առնէր առաջի ժողովրդեանն առ աչաւք նշանս, որ պէս և առաջիկայ հանդերձեալ նեռնն, զոր զգուշացուցանէ Տէրն մեր Քրիստոս: Սա կարապետ նեռինն հորդէ ծանապարհ նմին, զի ի ժամանակի անդ կոչէ զծառս յանտատէ յանուանէ: Լա նորա մեկնեալ ի միջոյ, զայ ձեմելով, կայ առաջի: Լա դարձեալ հրամայէ երթալ ի տեղի իւր: Լա շարժել լերանց կարծեցուցանէր մարդկան: Լա ի վեր ունելով զձեռս, ի հինգ մատանց աղբեր բղխեցուցանէր առ աչաւք: Լա զեղ մահու, ասեն, գործեալ նմա: Խորովեալ ուլ մի և եղեալ առաջի նորա, կամեցաւ ուտել: Լա խաւսեցեալ ուլն ի լսելիս բազմաց, թէ՛ «մի՛ ճաշակեր յինէն, զի զեղ մահու գործեալ է յիս վասն քո»: Լա հանգեալ ի կարաւանի, աւաղակաց ի վերայ անկեալ կամելով յափշտակել զնա . . . և¹ զնոսա: Իսկ նոցա ժողովեալ ի մի վայր, բնակէին ի ցամաքային դաշտի և շուրջ զինքեամբ ծովացեալ, արգելան աւաղա-

¹ Պակաս երեւին քանի մի բառք:

կքն յեղր ծովու, մնալով գերիս աւուրս, գնացին ունայն: Լա սորա տեսանէին զինքեանս ի ցամաքի, ուր ոչ զոյր խոնաւութիւն: Օայս զհաւերեցայր նորա ասեն արարեալ, և սա ի նմանէ ուսեալ, նոյնպէս արար: Եւլ բազումք իսկ յիւրոց անտի ոչ հաւատան առասպելայաւդ բաջաղանաց նորա: Լա ասեն դարձեալ, եթէ զլուսինն ի չորս բաժանեալ ցուցանէր մարդկան, որիչս ի միմեանց, և դարձեալ ի մի հաւաքեալ կարակնաձև: Իսկ վասն զքարինսն ձգելոյ, զոր յառաջն ասացաք, յաւդեն այսպէս. թէ՛ յորժամ եհան զԼիդամ ի զրախտէն աստուած, յայսմ աշխարհի բնակեցոյց զնա: Լա նորա տեսեալ զսատանայ յայսմ տեղում ուր զքարինսն ձգեմք, ծանեաւ, թէ՛ սա էր որ զմեզ եհան ի կենացն, առեալ քարինս արկ ի վերայ նորա, վասն որոյ և մեք այսպէս առնեմք:

Իսկ յորժամ պատմեաց նոցա զոր ինչ պատմեաց, և զինքն պատգամաւոր քարոզեաց, յայնժամ նոքա խնդրեցին իւրեանց աւրէնս զնել: Լա նա խոստացաւ նոցա՝ առ վաղիւն հարցանել ցատուած, թէ՛ զինչ հրամայեցէ: Լա արձակէ յիւրմէ: Լա ինքն ետ ածել երինջ մի առաջնածին յայն ժողովեալ, և զորթն արգելու ի տան: Լա զոր ինչ կամէր ինքեան, գրեալ կապէ յեղջիւր երնջուն, և հանեալ յանապատ: Իսկ ի ժամու ժողովմանն, հրամայէ արձակել զերինջն: Լա ինքն հանդերձ սիւնհողոսաւն սպասեալ մնայր գալտեանն, իբրև ի վերուստ այցելութեան ինչ: Լա յերևման երնջուն զաղաղակ բարձեալ, զոհութիւն առաքէր ի վեր: Լա հանեալ զգիրն ահիւ և շքով ընթեռնոյր, իբր յերկնից եկեալ աւրինին: Օայս ամենայն յայտնեալ մեզ աշակերտ նորին և խայտառակեալ զպատրանս աղանդաւոր առասպելացն, եկեալ մկրտեցաւ ի Արէտէս կղզւոյ յազգմանէ նախախնամող կամացն աստուծոյ: Լա մեք զառասպել և զզազիր պատրանս նորա գրեցաք առ ի ծանուցումն և ի զգուշութիւն երկեղածայ Քրիստոսի, զի փախուցեալ ատեսցուք զատելին աստուծոյ:

Ի. Պան Մահմետայ, կրկին:

Իբրև լուան զմահն Հերակլի արքային յունաց, համարձակեցան Խամայէլացիքն ելանել յԱսորիս և ի Հրէաստան, վասն

զի Մարիս և Հրէաստան էին ընդ ձեռամբ Հերակլի: Լա գըր-
գոեցին զԽամայէլացիսն առաջնորդք ջըհտանոյն և ասեն. թէ՛
«մեզ խոստացաւ աստուած տալ զերկիր. և վասն մեղաց մերոց
տարագիր արար զմեզ: Լա գուք նոյնպէս եղբարք մեր էք և որ-
դիք Եբրահամու յիսմայելէ: Լա էք, և կատարէ աստուած
զխոստումն»¹: Լա գրդեալ ելին ի հրէաստան և յԼսորիս: Լա
սատակեցին զգաւրս հոռոմոց և արկին ընդ հարկաւ իւրեանց:
Լամար առաջին առ զաթոռ սուլտանին, առաջին իշխան եկաց
յիսմայելացոցն: Քաղըրթն՝ թ ամ: Լամարն՝ ժք ամ: Մահմէտ՝
թ ամ: Բուբար, աներ Մահմէտի՝ ք ամ: Լամար որ եղև սուլ-
տան՝ ամս ժ: Սա սկսաւ ելանել և առ զաշխարհս: Ի Քաղըրթայ
մինչև յեկանելն էին ամբ լը՛, որպէս և Ղևոնտ պատմագիրն
զսոյն վկայէ¹. և ասէ, թէ՛ յլը ամի իշխանութեան ելին յԼսորիս
և ի հրէաստան. և ի միւս ամն ելին ի Պարսս և ի Հայս, ընկե-
ցին զսուլտանն պարսից զՀազկերտ Շահրիարեան, և մտին յաշ-
խարհն Հայոց ընդ կողմն պարսից: Լա առնուն գերէին զաւանս
Մարաց և զգաւառն Ղողթն և զՆախջաւան. սպանմամբ սատա-
կէին և գերեալ անցուցանէին ընդ գետն Լարասն՝ ընդ հունն Ջու-
ղայ. և գունդ բաժանեալ ի գաւառն Բրտազ անցեալ: Որոց ընդ
առաջ ել թէոգորոս Ռշտունեան, սատակէր զառաջաւորս զաւ-
րուն: Իսկ յառաջին ամին Մաւեսայ ելանէ զաւրն Տաճկաց ի
Հայս, և հարկեցան Հայք ամին չ զահեկան, և առեալ պատանդ
զՎրիգոր Մամիկոնեան և զՍմբատ Բագրատունին տարան առ
Մաւի: Լա հետ ք ամի անկաւ գութ յաստուծոյ ի սիրտ Մաւ-
եսայ, և արձակեալ զնոսա՝ զՎրիգոր կացոյց իշխան Հայոց, զշե-
նոզն սուրբ կաթողիկէին Երճոյ: Լա զադարեալ յաւուրս նորա
խաղաղացան Հայք ի հարկս տալոյ և ի հինէ: Լա ասէ զՎրիգորէ
Ղևոնդ երէց, եթէ՛ «էր այր երկեղած յաստուծոյ, եղբայրասէր
և աւտարասէր և դարմանիչ աղքատաց և կատարեալ ի հաւատս
աստուածպաշտութեան»²: Ի սորա աւուրս նահատակեալ սուրբն
Պաւիթ ի Վիլին: Օսա սպանին զաւրքն Խաղրաց, Վրիգոր՝ ամս
ժ: Լա զարձեալ յաւուրս Երզլմեքի զաւրավար նորին Մահ-

¹ Պատմ. Ղևոնդեայ, Փարիզ. 1857. էր. 19, 24, 33, 35.

մէտ սաստիկ սատակումն անողորմապէս անցոյց ընդ երկիրս Հա-
յոց: Սա արձակեաց զԾովն Պեղամայ և աւար առ զգաղթեալսն ի
նմա: Լս Մահմէտ անիծեալ ետ հրաման զաւրացն, որ աւե-
րեցին զԲագուան և սպանին զսուրբս, որպէս պատմէ Ղևոնդի
գրեալն¹: Լա սա հասեալ Մահակ կաթողիկոս ի Խառան վախճա-
նէր, և զգիրն աղաչանաց գրէր: Որոյ զղջացեալ դառնայր, և
ապրէր Հայք: Իսկ զկնի Երզլմեքի եկաց որդի նորին Վլիթ:
Լա Սմբատ զաւրավարն Հայոց երթեալ ի Հոյնսն խնդրեալ զաւ-
րս յաւգնականութիւն, և եկեալ ի գաւառն Վանանդ: Օայն
լուեալ Մահմէտ զաւրավարն, հասեալ ի վերայ կոտորէր սա-
տկապէս. և ինքն դառնայ ի Վիլին: Լա իբև տեղեկացաւ եթէ
իշխանքն Հայոց բերին զգաւրսն Հոռոմոց, հրամայէ Վլիթ
Մահմէտի՝ բնաջինջ առնել զիշխանսն Հայոց: Լա Մահմէտ
հրաման ետ կասմոյ² ամիրայի որ ի Նախջաւան առ ինքն կոչել
զազատսն Հայոց՝ բառնալ ի միջոյ: Լնդ չոգան իշխանքն պարզ-
մտութեամբ՝ Սմբատ որդի Երշտոյ ի Բագրատունոյ, Վրիգոր և
կորիւն ի տոհմ Երճունեաց, Վարազ Շապուհ և եղբայր
իւր ի տոհմ Եմատունեաց, զորս այրեցին յեկեղեցիսն: Լա այս
ամենայն գործք չարք Մահմէտի հասին յականջս Վլիթի: Լա
նորա կոչեալ առ ինքն առաքէ յերկիրս Հայոց զԵրզլազիդ ոմն,
այր բարի և խաղաղարար, փոխանակ նորա: Սա եկն և շինեաց
կրկին զպարիսպն Վիլայ և ամրացոյց: Իսկ Մահմէտ զրգոեալ
զսիրտ թագաւորին Խամայէլացոց, խնդրեալ ի նմանէ բժն արս,
զնաց յուռնուլ զերկիրն Քէնաց, և դառնայր սև երեսաւք: Վա-
սրն զի կոտորեաց խաբանաւք զգաւրսն Քեմբակուր իշխանն Քէ-
նաց, իբր թէ տալոյ է նմա զլն աղջկունս և զարդարեալս ցու-
ցանէր զէմ յանդիման յայնկոյս գետոյն: Լա հրաւիրեալ յայն-
կոյս գետոյն նաւաւք, հանեալ զվառեալսն ի սայլիցն, ի սուր սու-
սերի կոտորէր զգաւրսն ամենայն. որք էին արք խն, որ սպանան
և գետակուր եղեն: Օայս պատմէ Ղևոնդ երէց³: Լս Մահ-

¹ Պատմ. Ղևոնդ. 50—51, 55.

² Ի բնագրին էր՝ կամա. իսկ մեր այսպէս ուղղեցաւ ըստ Ղևոնդեայ, էր. 56.

³ Պատմ. Ղևոնդ. 60—64.

մէտ զաւրաւար էր, և ոչ էր սա առաջինն, որ զայս ամենայն
գործեաց, զի մի՛ մոլորիցիս:

Յայտնութիւն եւ երեւումն աղանդաւոր եւ սուտ մարգարէին Մահմետի, նա եւ նե-
ոինն ստուգապէս, ի թուին զի ի Քրիստոսէ՝ ոխը¹:

Լալով և մեծաւ ողբով և ցնորալի տաղտկութեամբ, թէպէտ
և ոչ ըստ ախորժակի, սակայն ճառեցից զխաւարաբեր չարին այ-
նորիկ զսկիզբն ուստի սկսաւն, և զգեցոյց քուրձ սեռութեան լու-
սատարփեան հաւտին Քրիստոսի: Լա խաւար թանձրամած դար-
ձեալ տիրեաց տեղաց, զոր երբեմն մերժեցին փախուցին ի մէջ
խաչակրաւն սրբոցն զնորից վարդապետութիւնք, և ըստ աւրինա-
կի և ապացուցի Տեառն եղին զարիւնս և զանձինս զբաւական
փրկութեան մերոյ: Եւստանաւր մոլեգնաբար դարձեալ յարձա-
կեցան ի մեզ զեք, ասպնջական և վայր հանգստեան գտեալ
զծնունդս հազարեան, և նոքաւք ներգործեալ զկամս խոտորնակ²
... անաւրէն և անձնահաճոյ ստուծեանն Մահմետի, զոր սեր-
մանեաց զսերմ՝ Կերինթեաց, զընկալեալն ի Բիւրայէ, արիանոս
կրաւնաւորէ:

Սա յառաջագոյն երթեալ սովին աղանդով քարոզել և ուսու-
ցանել նոցա զստութիւնն զայն: Իսկ նոքա ոչ ընկալեալ զնա հա-
լածական արարին: Լա կրկնեալ դարձեալ երկրորդէ առ նոսա
ղերթն: Լա յերրորդումն՝ կախ(արդ)անաւք հաւանեցուցեալ
զնոսա, մնայ առ նոսա՝ ամս թ և ամիսս ժամ և աւուրս իբ: Եւս
զու, ով սիրելի, տեղեկացեալ յայսմանէ գիտացես և ոչ շփո-
թեսցիս մտաւք, յարժամ տեսանիցես զգիր համարոյ պատմագրաց
մերոց, այլ և այլ թուեալ զերեւմանն նորա ժամանակ և զսկիզբն
թուականին Տաճկաց: Եւս թ ինչ են պատճառ շփոթման. մի,
զի լուսնական տարով վարին նոքա և թուեն զամս. և մի, զի
ոմանք զեն ի Հայս զնեն սկիզբն երեւման նորա. և ոմանք՝ զծնունդ
նորին. և ոմանք՝ զառաջին երթալն ի Մաքայ. և ոմանք՝ զեր-

¹ Եւս զլուխ եղեալ էր ի գրչագրի առանձինն եւ որոշ ի պամութենէն Ենեց-
ւոյն, զոր մէք իբրեւ շարունակութիւն սորա գնեմք:

² Պակասին ր տողք:

կրորդն. և ոմանք ի դառնալոյն նորա անտի թուեն: Լա իւրա-
քանչիւր դք յիւրումն ուղիղ են և ոչ ստեն: Եւս թէ այսպէս և
թէ՛ այն. աւանդ զքրիստոնեայք յերեւման խաբեբայ աստուածու-
րացին:

Եւս զին ելանէ զաւր յիւսմացեացոց, ունելով գլուխ և առաջ-
նորդ զՔաղըրթ ոմն, ի կողմանս պաղեստինացւոց և Վամասկոսի
անթիւ բազմութեամբ: Սորա գտեալ զՄահմետ խաբեբայ, որ էր
գլուխ վաճառականաց Լաիպտացոց, և աւրինացն նորա հաւա-
նեալ, հրամանաւ նորա շրջէր: Իսկ նա խրատեալ զՔաղըրթ՝
արգելուլ զսուրն և զնել հարկս ի վերայ քրիստոնէից՝ ռամկաց և
շինականաց, անշուշտ հրամանաւ և երդմամբ՝ մի՛ ինչ աւելի
պահանջել բաց յայսմանէ, զի տայցեն խորաձ ամենայն երդ՝
զրամս ն, և երիս մող խորբալ և ձիատաւարակ մի և պարան և
ձեռնարար մի: Եւս զքահանայս, զվանորայս, զտեղիս ուխտից,
զազատս և զհեծեալս թողուլ ազատ: Լա զամենայն ինչ զոր և
աւրէնս եղ, դիւր և լայն ճանապարհաւ եղ: Լա յուսացոյց ի
սուտ յոյս զժողովուրդս և զհաւանողս իւր, կեալ աստ պղծու-
թեան հանգստիւ, զրկել և սպանանել և կեղեքել զկեանս քրիս-
տոնէից, և անդ երթալ ժառանգորդ լինել զրախտին մարմնապէս
հանգստեամբ և յոգնաժողով զուգութեամբ: Հակառակ Քրիս-
տոսի քարոզեալ, որ ասէ թէ՛ ի յարութեանն ոչ արք կանայս
առնեն և ոչ կանայք արանց լինին, այլ զբարս մաքուրս և սրբա-
րարս զգեցեալ են հաւասար հրեշտակաց: Լա ի հնոյն և ի նո-
րոյս գողբար ի բաց զերծեալ զախորժակս մտաց մարմնասիրաց,
այնպէս քարոզէր և կախարդէր զմիտս տկարաց և ախմարաց յի-
մարաց:

Բայց հասեալ Քաղըրթի ի Վամասկոս Միջագետաց, մինչև
յքաղաքն Եմիթ և արձակէ երիս գլխաւորս. մի, ի կողմանս հո-
ւոմոց՝ Յաղու, որոյ խրատիչ ասեն զՅովել ոմն, որք կոտորեցին
ի հոմոմոց հն: Իսկ ի պարսից կողմն՝ զԵթման ամիրայն և զՄա-
ւի: Նորա հարին զՄրդատ և զՄուշեղ սպարապետն իւրով
սպայիւն, և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից, Մա-
րաց, Պարթևաց և Պաղեստինացոց: Քաղըրթ՝ ամս ք Լամրան՝
ամս ժք: Մահմետ՝ ամս ի Բուբաբըր, աներն Մահմետի՝ ամս ք,

ամիսս չէ: Լ՛ւմարն՝ ամս ժ, ամիսս չէ: Լ՛ւթման, փետայ Մ՛աճմետի՝
 ամս ժա, ամիսս ժա: Լ՛ի, փետայն Մ՛աճմետի՝ ամս չէ, ամիսս թ: Մ՛ա-
 ւի՝ ամս ժթ: ամիսս չէ: Իզիտն, Մ՛աւէ որդի՝ ամս չէ, ամիսս թ:
 Մ՛աւիա՝ ամիսս չէ: Լ՛ւզլայ Մ՛րուանի՝ ամիսս չէ: Լ՛ւզալա՝ ամս թ:
 ամիսս է: Լ՛ւզլմեթիք Մ՛րուանեան՝ ամս ա (ի?), ամիսս թ, աւուրս
 չէ: Ութն՝ թ, ամիսս է, աւուրս իթ: Սուլէյման՝ ամս թ, ամիսս
 է, աւուրս իթ: Լ՛ւմար, Լ՛ւզլազդի որդի՝ ամս թ, ամիսս է, աւուրս
 ժի: Իզիտն, Լ՛ւզլմեթիքայ որդի՝ ամս չէ, և աւր մի: Հուշամն,
 Լ՛ւզլմեթիքայ որդի՝ ամս ժթ, ամիսս թ, աւուրս թ: Ութն, Իզ-
 տի որդի՝ ամ մի, ամիսս թ, աւուրս իթ: Իզիտն, Ութն որդի՝ ա-
 միսս թ: Բրաճիմ, Ութն որդի՝ ամիսս թ: Մ՛րուան, Մ՛աճմետայ
 որդին՝ ամս է, ամիսս թ: Լ՛ւզլապաս, Մ՛աճմետայ որդին՝ ամս չէ, ա-
 միսս թ, աւուրս թ: Մանսուր, Բուջաբայ որդին ամս իա, ամիսս
 ժա, աւուրս թ: Մ՛աճդի, Մ՛աճմետայ որդի՝ ամս ժ, ամիս մի, աւուրս
 է: Հադի, Սուսէի որդի՝ ամս ժա, ամիս մի, աւուրս ժա:
 Հարոն Ռաշիտն՝ ամս ժի (իթ?), ամիսս թ, աւուրս ժի: Մ՛աճ-
 մատ, Հարոն Ռաշիտն որդի՝ ամս չէ, աւուրս իէ: Մայմուն, Լ՛ւզ-
 լմեթին որդի՝ ամս ի, ամիսս է, աւուրս իէ: Սուլթասամ, Մ՛աճ-
 մետայ որդի՝ ամս թ, ամիսս թ, աւուրս թ: Հարուն, Սուլթասամի
 որդի՝ ամս է, ամիսս թ, աւուրս թ: Սուլթաւաք ջաւհար, Սու-
 լթասամի որդի՝ ամս ժի, ամիսս թ, աւուրս թ: Սուլթասիր Մ՛աճ-
 մատ Սուլթաւաքայի որդի՝ ամիսս չէ, աւուրս թ: Սուլթասային
 Լ՛ւզմատ՝ ամս թ: Օ՛ւլբայիր՝ ամս չէ, ամիսս չէ: Սուլթադի Մ՛աճ-
 մատ՝ ամիսս ժա: Սա էր վերջին յազգէն Մ՛աճմետի, սուլտան:
 Օ՛րոյ առեալ զիշխանութիւն որդին Սըբաքնայ՝ Մ՛աճմետ սուլ-
 տանն, և այլ ոչ ևս հասին ի նոյն պատիւն իշխանական: Լ՛ալ ի
 նոցանէ առին ազգն թուրքաց՝ Սարչուկիքն, զոր յիւրումն տեղ-
 ւոջ գրեցուք ստոյգ գտական: Լ՛ա իբրեւ անկան ի սուլտանական
 ճոխութենէն ազգն Մ՛աճմետի յայնմ հետէ խալիֆայք անուանե-
 ցան մինչև ցայսաւր: Լ՛ա առին զսուլտանական աթոռն և զանունն
 Սկիւթականքն, որպէս ասացաք: Որ լինի թիւ ամացն Մ՛աճմե-
 տի մինչև ցայս վերջինս Սուլթադի՝ ամբ բճիւղ, և իշխանք լի:

Այս է Վարդանայ Պատմութենէն (Վենետ. 1862, եր. 91—92, 94—97).

Իսկ յաղագս Վ՛րաց թագաւորացն սկզբանց, որ կայ ի գի-
 րքս նոցա, եթէ Թորգոմ ութ որդւովք եկն յԱ՛յրարատ գաւառ
 զկնի ջրոյն մեծի. և երեք յորդուոց նորա նախագահք եղեն՝ Հա-
 յոս և Քարթլոս և Կոկասոսն, և տիրեցին աշխարհաց, և իւ-
 րեանց անուամբն կոչեցին Հայս և Քարթլ և Կովկաս. և տիրե-
 ցին ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցծովն Կասբից՝ մինչև ցՄ՛իհրան,
 և ցԼ՛րբակ թոռն իւր, որ էառ կին ի Պարթևաց՝ Սահակուխտ
 անուն ի Պարտաւայ. որ և ամուլ գոլով հաւատաց ի Քրիստոս,
 և ետ նմա զաւակ՝ զՎ՛ախտանդ, որ և Գուրգասարն՝ կոչեցաւ, որ
 է Վայլագլուխ ի Պարսից բառն. զի ունէր ի վերայ սաղաւար-
 տին պատկեր գայլոյ յառաջի կոյսն, և յետի կոյսն՝ առիւծու:
 Սա էառ իւր ի կնութիւն զդուստր Լ՛եոնի կայսեր. և ի սմանէ
 սերեցան թագաւորք մինչև ցԹևտաս, զոր կուրացոյց Լ՛բաս.
 յետ որոյ թագաւորեաց Բագարատ, որդի Գուրգենայ, որդւոյ Լ՛-
 շոտոյ Ողորմածին, ի վերայ Լ՛փխագաց, այս ըստ Սիւրբարայ երի-
 ցու ասիցն:

Ի՛նչ ի Խորասան ոմն յիսմայելացւոցն Մ՛աճմետ անուն, որ
 անցեալ ընդ Ջաճան գետ յերկիրն Թետալացւոց, ածէ բազում
 գերիս ի Խորասան՝ որ ասի արևելք, բնակեցուցանէ առանձինն,
 և ածեալ նոցա և բազմացեալ՝ դնեն զոմն ամիրա, և ապա տան
 նմա թագ՝ ի մեռանելն Մ՛աճմետին. նա յաջողակ եղեալ տի-
 րեաց Պարսից և նստաւ սուլտան, որում անուն էր Վոդլա-բաք²:

¹ Նորագոյն պատմիչք վրաց զմականունն Վախտանգայ՝ Գուրգասարն, այսինքն՝
 գայլաուիծ, ասեն լինել. զի ունէր ի վերայ սաղաւարտին պատկեր գայլոյ յառաջի
 կոյսն, և յետի կոյսն՝ առիւծու: Բայց չէ այնպէս. զի ասլան اسلان կամ աս
 ارسلان է բառ Թուրքաց, որք յայնմ դարու չեւ էին մտեալ ի Պարսս կամ ի Հայս,
 ուստի եւ լեզու նոցա տակաւին անյայտ ազգաց: Գուրգասարն Վարդանայ է
 گرجا سار որ ըստ պարսից թերեւս՝ գայլագլուխ, իսկ ուղղագոյն գայլանման նշա-
 նակէ, և ի հնագոյն վիպասանութիւնս նոցա վարեալ իբրեւ անուն հռչակաւոր փեհ-
 ւիվանի միոյ ծուրանացոյ:

² Հասարակապէս Թորգոմ Թագ անուանեալ:

Այս ըստ Վահրամայ, որդւոյ Տիգրանայ, վիպագրի. իսկ պատուական երէցն Մխիթար Լենցին, որոյ յիշատակն ի գիրն կենաց, այսպէս ասէ. «Յոլով աշխատ եղէ գտանել զորպէսն սուլտանացն՝ որ ի թուրքաց, և գտի շնորհքն Լստուծոյ այսպէս. Մահմուտն՝ զոր ասացաք, Սրբթանայ՝ որդի, յաննշանից մեծացեալ՝ որպէս Լստաշիրն Սասանեան, և եբարձ զիշխանութիւնն Մահմետի ազգին ի Մահմատ Սուլթանէ, երեսներորդ երրորդ ի Մահմետայ, յերկերիւր քառասուն և վեցերորդ (?)՝ ամի իշխանութեան նոցա. և զօրացաւ նա ի Բահլ քաղաքի ի յերկրին Քուշանաց, և ել համբաւ զնմանէ ուժգին, մինչև խալիֆայն երկուցեալ՝ առաքէ նմա ընծայս և ալամ, և լաղապ՝ Լմինադը³, և սուլտան կոչէ զնա: Եւ առեալ նորա զպատիւն ևս մեծանայ. և ելանէ ի Հնդկիս՝ ի համբաւ կոոցն Մաթանայ⁴, զոր կործանէ, և առեալ աւար դառնայ, զՄահմատ որդի իւր թողլով անդէն, և գայ ի Վուրգան. և առնու ի տեառնէն Վուրգանայ չորեքհարիւր հազար դահեկան, և սլեհս տամբ միով, ի չորեքհարիւր և քսան թուին իւրեանց. և անցանէ գայ յԲուհ. և տէրն Ռէոյ Մաջա-դաւլա Ռաստում, երեք աւուրբ յառաջ առեալ զՎեյլիկսն՝ ել ընդ առաջ նորա, և գայ ի Սրաւ անհնարին ուժով, և ընդ նմա երկերիւր և յիսուն փիղ: Եւ տեսեալ զնա, ասէ. Շահ, նամազ կարդացեալ ես. և նա ասէ. Լսո՛ւ. և դարձեալ ասաց. Ճատրկուց խաղացեալ ես.— Լսո՛ւ: Լպա ասէ. թագաւոր ի թագաւորի տուն մտէ՝ թէ ոչ. և նա լռեաց: Եւ առժամայն կապեալ զնա յղարկէ ի խորասան, և զամենայն ինչս նորա առեալ տիրեալ Ռէոյ, և գայ ի Տապարաստան և ի Տառաքի, և ի Սարիտայ ի ձեռս Մասխուտի որդւոյ իւրոյ զՌէ, և զՎազուին և զՔոհաստան բովանդակ. թողլով զնա յՌէ, գայ ի Սրաւ և առ-

¹ Է Սերեթեգին سركتگين անուն:

² Մահմուտ Սուլթանի, 869—870. չփոթէ աստ հեղինակս զանուանս իշխանաց, զժամանակն և զանցս իրացն:

³ Ելամ علم, դրոշ, նշան պատուոյ: Լաղապ لقب, պատուանուն: Եմինադը

امین عدل, վերապետուչ կամ խնամիչ արդարութեան:

⁴ Մաթանս այս թուի լինել անուն Սոմաթ կոոց ի Վատան քաղաքի Գուշերաթայ ի Հնդկիս, զոր կործանեալ Մահմուտայ և զանհամար գանձս նորա կողոպտեալ յամին 1026:

նու հարիւր հազար զենարի, և անցանէ ի Կաշաուուն ի չորեքհարիւր քսան և մի թուին իւրեանց: Իսկ Մասխուտն առնու զՀամիան և զԼսպահան, և դառնայ յՌէ. և իսկոյն լսէ թէ սպանին զՀահնայսն քո յԼսպահան: Եւ դարձեալ անդրէն սատակէ չորս հազար այր և դառնայ յՌէ. և նոյն ժամայն բերեն նմա զգոյժ մահու հօրն, և թէ սուլտանացաւ Մահմատ եղբայր քո. և յարուցեալ զնայ, և կալեալ զեղբայրն կուրացուցանէ, և առնու զիշխանութիւնն և զթոռն: Եւ քանզի հայր նորա ի գնալն յօգնականութիւն ազգին՝ որոց զլիաւորն կոչիւր խորղան-Պօղրղան, ի ճանապարհին պատահէ բանակաց ինչ բազմութեան թուրքաց, և ի դառնալն նոյն ճանապարհաւ՝ մեծաւ յաղթութեամբ առեալ զամիրայն նոցա զԼիաղու բերէ ի խորասան և դնէ ի կապանս. և ազգ նորա եկեալ խնդրեցին ի հօրէն, և ապա յորդուցն, և ոչ ետուն: Իսկ նոցա բարկացեալ անցին ընդ Ջահան ամենայն բանակօքն իւրեանց, և զանձինս ի մահ եղեալ կուրեցան, և յաղթեցին և առին զԿաշաուուն և կոտորեցին զզօրս սուլտանին ի Վաղանդան մօտ ի Մրմն. և փախստական եղեալ սուլտանն՝ զնայ ի Վաղինն և անտի ի Հնդկիս: Եւ ի ճանապարհին սպանաւ սուլտանն, և զկոյր եղբայր նորա թագաւորեցուցին ի Վազուին, որոյ յերկարեալ ի նմին ծնանի որդիս. և մի ի միոջէ առեալ ունին զՎազուին մինչև ցայսօր:

Իսկ յառաջագէմն ի թուրքացն՝ որում անուն էր Մուսեափաղոյ Սարչուբեայ որդի, ունէր հինգ եղբօրորդիս. որոց առնուանքն՝ Լբուսալիմ, Վաւութ, Չաղրբեկ, Լբուտալիփ, Տօղրիլ-Բէկն, որ էառ զիշխանութիւն սուլտանութեանն, և հնգետասան ամ ընդարձակեալ զաշխարհն՝ բաժանեաց զամենայն երկիրն խորասանայ. և եկեալ յՌէ գտանէ երկուս շտեմարանս զանձուց լի ոսկւով. և առնու ընդ ձեռամբ, և յղէ առ խալիֆայն և խնդրէ օրհնութիւն. և նա մեծարէ զնա արամբք պատուակաւնօք, և տայ նմա ալամ և ընծայք, և կարգայ զանուն նորա ի մամբարն, և դնէ նմա մականունն Ռուքնադուլլա¹. և յայնմ օրէ քա-

¹ Մամբար ար. ركن الدولة, տեղի բարձրագոյն, բեմ: Ռուքնա դովլա ركن الدولة, սին կամ նեցուկ իշխանութեան, կամ բախտի:

րողեցաւ աշխարհակալ: Լա փոխէ զնա Արփասլան հօրեղբօր-
որդի Տուղրիլին¹, որ ելից զամենայն աշխարհ արեամբ. և ունէր
որդիս ութ, որ և հասանէր յաթոռ թագաւորութեանն Աշլիք
շահն, բարի և խաղաղարար. և զկնի Սահմուտ սուլտանն: Լա
յետ նորա աւագ եղբայրն Ռաքարուխն² որ կոտորեաց զնա, և առ
զաթոռն ամս հինգ: Լա յառնէ ի վերայ նորա Պուղուշն որդի
Ալփասլանին, զոր վկանդեալ Ռակիարուխն եհար զզօր նորա, և
սպան զՊուղուշն: Լա Սահմուտ սուլտանն Սահմուդի որդին
եհար զՌակիարուխն տղայ հասակաւ, և առ զսուլտանութիւնն
ամս երեքտասան, և զկնի նորա Սահմուդն որդի նորին. ընդ որ
պատերազմեալ Սանջար սուլտանն կոտորէ զնա, և առնու զԱ-
րաղայ իշխանութիւնն, և զնէ զնա ի Ռարաղայ. և զկնի նորա
Պաւութ որդի նորա եկաց սուլտան՝ զոր սպանին Սահմուդն²: Լա
ապա եկաց Տողրիլն, և զկնի Սասիուտն, և ապա որդին՝ Ասլան,
և զկնի ութովն Տուղրիլ, որ կայր մինչ ի պատմագիրս. որում
պատիւ ի տեառնէ Աստուծոյ:

Նոյն պր ասէ և յաղագս թագաւորին Յովանիսի, եթէ
եղբայր նորա Աշոտ՝ ի յոտս թալանայ՝ կեղծաւորեալ որպէս հի-
ւանդ մերձ ի մահ, կոչէ զթագաւորն առ ինքն, փորելով ի սնա-
րիցն կուսէ որոգայթս. և այնու ըմբռնեալ՝ տայ ի ձեռս մեծ իշ-
խանին Ալիբատն կոչեցելոյ սպանանել զնա. և նա յօժար կամօք
յինքն առեալ տանի զնէ յաթոռ իւր յԱնի, ասելով. Օհարդ
ձգեցից զձեռս իմ յօժեալ Տեառն, և խեղադար մի եղից ի տեղոջ
սորա: Օսմանէ ասեն յաննշանից մեծացեալ, և վասն խելացի և
առատ ձեռացն՝ մինչ լինել տէր երկոտասան հազար հեծելոց. որ
և շինեաց զսուրբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Վարհամ իշխանն՝
զՍարմաշէն³:

¹ Տողրուլ բեգ, 1038—1064: Ալփասլան, 1064—1072: Մալեքշահ, 1072—
1092: Յետ որոյ շորեքին որդիք նորա՝ Բարքիարուք, 1092—1104, Սահմուտ, Սանջար,
—1157 և Սուհամէդ, 1105—1118: Պաւութ, 1131: Մասուդ, 1132: Տողրուլ, 1134
—1152: Մասուդ, 1152: Արսլան, 1160—1175: Տողրուլ, 1175—1195:

² Մահմուդ, ասլան, որ և շահիշադ, յորմէ և. Assassin առ Եւրո-
պացիս, իսմայէլացի մուկեանդ աղանդաւորք: Զարարս նոցա տես ի Journ. Asiat.
1849, Janvier; Hammer, I; Pauthier, Marco-Polo, 97—106.

ՅԱՒԵԼՈՒՆԾՔ

ՈՐ ԻՆՉ ՅԱՂԱԳՐՈՒ ՄԱՍԻՍԻ ԵՆ ԲԱՆԳ ԱՌ ՄԱՅԵՆԱԳԻՐՈՒ ՄԵՐ:

Խ. Վարդան վարդապետ, վենետիկ, 1862, եր. 64—68

Լա էր թիւս մեր վաթսու և եւթն:—Լա զի յաջողեաց նոցա
խրատն Սահմուտի՝ խնդրեն ի նմանէ օրէնս և նա զտեղի մահե-
նից օձիցն, զոր պաշտէին՝ կոչեաց Ալփաուբա, որ է Պուռն
Աստուծոյ: Լա կոչեաց զբնակութիւն քաղաքին իւրոյ Տուռն Ա-
րահամու: Լա ի զօրանալ քրիստոնէութեան զկուսս Պամաս-
կոսի՝ զՌամանայ, որ նա ինքն է Հեփեսոսոս կաղ՝ տարեալ ընկե-
ցին յանապատ, զոր գտեալ Տաճիկք տարան ի մահեանս օձիցն,
և քուրմք օձիցն ոչ կամեցան անդ դնել. այլ հանեալ արտաքոյ՝
արարին տեղի միոյ ոտից ի վերայ վիմի և անդ եղին, զոր գո-
ղացան եթովպացի վաճառականք վասն ոսկւոյն, զոր ձուլեցին
Խամայէլացիքն: Լա եղև պատերազմ սաստիկ ի մէջ երկուց
աղգացն, մինչև մոռացան: Օսմանէ՝ ասաց, թէ Աբրա-
համու ոտնահետն է, յորժամ եկն ի տեսանել զորդին իւր
զԽամայէլ: Լա քանզի յորս էր Խամայէլ՝ հարցանէ ցկինն ու-
րա, թէ «Ուր է պր քո», և նա ասէ. «Ղնա՝ աղձատեալ ալե-
ւոր»: Լա ասէ Աբրահամ. «Յորժամ գայ ի տուն՝ ասա ցայր քո
—փոխեա զդուռն տան քո»: Իսկ յորժամ եկն Խամայէլ և հառ-
ղհոտ հօրն՝ եհարց ցկինն և նա ասաց զոր լուաւն: Լա իմացեալ
Խամայէլի՝ եհան զկինն և այլ հառ մինչև ցեօթներորդ կինն, որ
մաղթեաց զԱբրահամ ի ջանել յիշէն և օծցէ զոտսն: Լա իջոյց՝
ասէ, զմի ոտն, և եղ ի վերայ վիմին և տեղի ետ վէմն ոտիցն, և
զմի ոտն ոչ իջոյց ի գրաստէն, զի երգուին տուեալ էր Սաուայի,
թէ՝ մի ի ջաներ՝ երկուցեալ թէ լինի ընդ Հազարու: Օսման առ-
սպելեաց Սահմուտ և հրամայեաց յամենայն կողմանց առնել անդ
երկրպագութիւն, և զվիմոյն ասաց շուրջ գալ միոտանի և ասել—
լայք լայք, և որպէս թէ պատասխանի ումեք առնել—այ այ,

աւաս աւաս: Լաւ անցեալ ի ձորն՝ անասուն սպանանեն, և ելեալ ի գրաստ փախչին մինչև ի բլուրն Սաբա: Լա թէ ի փախչելն հանդերձ անկանի կամ զուլամբի — ոչ ոք ի շխէ յետս հայել: Լա ի մէջ երկուց վիմացն ընթանալով, զոր կոչեն Սափայ և Լումայ՝ վիմէ ի վէմ երթան եօթն անգամ անհաղիստ, և քարինս ձգեն և Սահմետ՝ ասեն, այսպէս արար և ուսոյց:

Լալ միտանի վազելն վասն ոտնահետին է, և ի ձորն անասուն կոտորելն և փախչելն՝ ասեն, թէ զոչ արար ամենայն դիւաց Սահմետ, զի տեսիլս ցուցցեն նմա, և երևեալ նմա դէք՝ փախեալ: Լա յերկու վիմամիջին շրջելն և քար ձգելն լեալ են վէմք նոցա պաշտելիք նախ քան զկուսն. — և ի պաշտելն Սահմետի ըստ սովորութեան՝ շուն կատաղի ել ընդդէմ նորա և նա ձգեաց նմա քարինս, և զնոյն հրամայեաց առնել: Լա օձք և սողունք, զի ոչ սպանանին՝ զի պաշտելիք լեալ են նոցա: Լա շուն կոտորելն այն է որ ասեն, թէ ի մեռանելն Սահմետի չկամեցան թաղել՝ ակն ունելով, թէ յառնէ երեքօրեայ նման Տեառն մերոյ և շունք կերան զերեսսն, և յորժամ իմացան՝ կոտորեցին զշունսն: Լա յամէն տարի ի նոյն ամսեանն հրամայեցին զնոյն առնել: Եւ ուսոյց ասել՝ «մի է Լստուած և ոչ ոք է նմա ընկեր, և Սահմետ ծառայ նորա»: Լա որ ասեն Հրէի միոյ բանիւ, թէ մարգարէքն խօսեցան որպէս վասն Քրիստոսի և վասն Սահմետայ՝ զայն ասեն, որ Լսայի տեսանէր երկու հեծեալս իշոյ և ուղտու: Յաւուր միում յանկարծակի դիւթութեամբ անյայտ եղև Սահմետ և յետ սակաւու երևեալ՝ ասէ. «Խաղաղութիւն ընդ ձեզ և ողորմութիւն Լստուծոյ և շնորհք»: Լա նոցա զարմացեալ ասեն. «Ուստի՞ գաս և զի՞նչ է նոր ողջոյնդ և զոր Լստուծոյ շնորհք բերեր մեզ», և նա ասէ. «Լառ զիս Լստուած ի Սաբա ի տուն հօր իմոյ և ձեր՝ Լքրահամու, և պատմեաց զկամս իւր, և ի վաղիւն առաքելոց է մեզ զօրէնս»: Լա առեալ երինջ մի ծնեալ ի տեղի ժողովոյն, մեկնեաց յորթոյն և գրեաց զոր ինչ կամէր, և յեղջիւրս նորա կապէր, և ի ձեռն հաւատարմաց առաքեաց յանապատ, և ի վաղիւն հրամայեաց արձակել: Լա ինքն հաւաքեալ զամբօխն՝ մնայր, և եկն կոփն բջելով և քրտալով, և հերձեալ զամբօխն՝ խնդրէր զորթն: Լա հրամայեաց ունել զնա, և առեալ

զթուղթն՝ համբուրեաց և ասաց՝ Եստուծոյ եկեալ. վասն որոյ մինչև ցայսօր գրեալ են ի սկիզբն Կուրանին՝ Սուրաթ ալբակարայ, որ է «կովու օրէնք»¹: Լա հրամայէ հինգ անգամ կատարել աղօթքս լուացմամբ: Լա փոխանակ փողոցն Խարայելի ի բարձուէ կանչել՝ վկայ առեալ, թէ «Լա ի վերայ լերինդ Սիոնի՝ աւետարանիչդ»: Լա Սուրդին² կոչեն զձայնողն, որ է «հաւատագիր», և զմատն յականջն ածել, ասեն թէ որ կամաւ և որ ակամայ լսէ ականջովն: Լա զՔրիստոս Բան Եստուծոյ և Հոգի կոչեաց: Լա սքանչելիք զոր ասեն թէ առնէր — զլուսինն բերեալ ի վայր՝ ասեն, չորս կտոր առնէր և դարձեալ բոլորեալ՝ յերկինս առաքէր: Բայց նախ Քաղթի էր իշխան Խամայելի, և սպա գտեալ զՍահմետ՝ հաւանի նմա յամենայն բանս:

Լա յորժամ զօրացան նոքա, երկուցեալ Լարուսաղէմացոց՝ զխաչն տէրունի և զամենայն սպասս եկեղեցեացն հանեալ ի նաւ՝ տարան ի Կոստանդնուպօլիս և ինքեանք հնազանդեցան Խամայելի, զի կայսրն այլ ոչ կարաց զօր գումարել ի վերայ նոցա: Լա նոքա բաժանեալ յերիս մասունս, մին Եգիպտոս և մին ի Յոնս և միւսն ի Հայս, և եղև ամենեցուն յաղթել: Լա որք ելին ի Հայս ընդ Եստուստան, հասեալ ի Վուին՝ առին զնա և սպանին որոց ոչ գոյր թիւ, և գերեցին երեսուն հինգ հազար անձինս ի ժամանակս իշխանութեան Թէոդորոսի Ռշտունւոյ, որ զկնի Վաւթի: Լա բիւր մի ի նոցանէ հարին զՊոսկոպոս զօրագլուխն Յունաց, որ նստէր ի սահման Հայոց վեց բիւրիւ:

Յորում աւուր մեռաւ Լազր և յաջորդեաց զաթոռն Երեսէս եպիսկոպոս Տայոց զկնի տասն ամին Լազրի. բայց յափշտակութիւն եղեալ վասն անհնարին կոտորելոցն՝ խորհեցաւ փախչել, իբր ոչ բաւական մեծի աստիճանին: Լա աղաչեցեալ ի բազմաց՝ դարէ, և հաւաքեալ զբազմութիւն դիականցն՝ թաղէր, և ի նմին տեղւոջ շինէր զհրդեհեալ վկայարան սրբոյն Սարգսի: Դինէ

¹ سورت البقرة, պատճեն կամ յաղագս կովու, խորագիր երկրորդ պատճենի կամ գլխոյ Կուրանին: Ծան. Խիթիթ.

² Ուղղագրոյն مودن, մուդին կամ մուէզզին, որ է ձայնող ի բարձանց աշտարակի կամ մինարէի:

տաճար սրբութեան և ի վերայ վերապին, և արկանէ հիմն տաճարի մեծի յանուն սրբոյն Վրիգորի յառապարի, և զնէ ի ներքոյ սեանցն չորից զհասարակ նշխարս սրբոյն Վրիգորի 1 ուսաւորչի. և զգլուխն ի գլորոցի եղեալ պահէ ի պէտս բժշկութեան ախտաժետաց: Եւ զնէն և զնշխարս սրբոյն Յիզատրուզտայ և զՊաւթի վկային: Եւ զսուրբ Վրիգորի նշխարն ասեն բերեալ ի Հայս Վրիգորոյ Սամիկոնոյ ի գնալն նորա դեսպան ի Կոստանդնուպօլիս՝ տուեալ ցնա կին ոմն յաւագաց, որ ունէր առ իւր: Եւ նորա գաղտ հանեալ ի ծով և անցեալ գայ բերէ անգիտելի քաղաքին զգանձն անանց մեծութեան: Եւ զծնօտն տայ Լորանից ի խնդրոյ Զուանշիրի և քեռ իւրոյ, որ էր կին Վրիգորի:

Յայնմ ժամանակի կայսրն Կոստանդին դաւեալ ի մօրուէն Սարտինեայ՝ սպանանի, կացուցեալ զորդի իւր Հերակլակ. և Վաղենտին զօրավարն սպանեալ զՍարտին և զՀերակլակ, թագաւորեցուցանէ զԿոստանդ որդի Կոստանդեայ: Եւ զի ապստամբեալ էր Վարազտիրոց՝ աղաչէ վասն նորա հայրապետն Ներսէս, և զնէ զնա կուրապաղատ Հայոց, որ և յառնուլ զիշխանութիւն՝ մեռաւ և թաղեցաւ ի Վարօնս առ հօր իւրում քաջին Սմբատայ: Եւ զնեն զՍմբատ ի պատիւ հօրն. և Թէոդորոս Ռշտունի էր զօրավար:

Բայց Սահմետ կալեալ քսան ամ զիշխանութիւնն՝ սատակի: Եւ զկնի նորա առին զիշխանութիւն Ռմար (() թման?) և Լմիր և Լբուբաբր:

Եւ սպանին զՅազկերտ՝ թոռն Խոսրովու, և բարձին զթագաւորութիւն պարսից, որ և տեւաց ամս չորս հարիւր ութսուն և մի. և զկնի նոցա առ զիշխանութիւն Սաւի: Եւ Կոստանդիանոս՝ թոռն Հերակլեայ, ընկենու զԹէոդորոս յիշխանութենէ և հրամայէ զօրավարին Կիլիկիոյ ելանել ընդդէմ Սաւեայ: Եւ Վարդ որդի Թէոդորոսի նենգ գործեաց զօրացն Յունաց՝ կտրելով զխելս կամրջացն ի վերայ Լափրատու ի փախչելն Յունաց:

1 Ըստ ստուգաբանութեան ոմանց, անունս Սաուակիոս ելեալ է ի شوقى բառէն Յաճկաց, որ է՝ արեւելեան. որպէս եւ ի مفرى բառէն, որ է՝ արեւմտեան, ծագեալ է անուն Յաճկացն յԱփրիկէ:

Եւ կացոյց Սաւի իշխան Հայոց զՎրիգոր Սամիկոնեան. և եղհարկս Հայոց հինգ հարիւր դահեկան:

Խ. Սամուէլ Լնեցի, գրչագիր.

Յայտոսիկ աւուրս յայտնութիւն սուտ մարգարէին Սաուակի. նոսաց, աղանդելոյն ի Կերինթոսէ և յարիանոսաց, որոյ անուն Սահմետ անուանիւր, յազգէ Իսմայէլի, որդւոյ Հաղարու, որ աշակերտեցաւ ի միայնակեցէ միոյ որոյ անուն Բիսիրայ կոչուր, արիանոս աղանդով, ի յանապատին Սինայ, զոր զետեղեալ բազմացան ի հալածել Սաուայի զԼգար զաղախինն յերեսաց իւր: Եւ զՊաւթի յառուրս Կոստանդի որդւոյ Հերակլեայ, առաւ Վուին ի Տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին յառուր յայտնութեանն ի սուրբ վկայարանի սրբոյն Սարգսի բժան հաղար, և արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ սուրբ սեղանն և աւաղանն. և զայլն գերեցին աւելի քան զլէն: Եւ պա ժողովեաց հայրապետն Ներսէս զդիակունս անկելոցն ի պատերազմին ի նմին վկայարանի, զոր նորոգապէս շինեաց ի վերայ նոցա: Եւ ստանաւր նստի գլուխ ազգին Իսմայէլի նախ՝ Քաղարթ անուն, զոր և զիրն աստուածային պատմէ, թէ՛ քաղարթաշուրթն ժողովուրդն յագեցուցեն զսուր իւրեանց յարենէ: Սա կեցեալ ամս ք վախճանի: Յետ որոյ Լմրան՝ ամս ժք: Բայց հասեալ Քրդըրթ ի Վամասկոս Սիջագետաց և մինչև ի քաղաքն Լմիթ, խանձեալ բազում աւարաւ: Եւ պա երիս սպայս, մի ի Հռոմ արձակէ, Յազ անուն, և խրատաւ Յովել, որք կոտորեցին ի հռոմոց հաղար: Եւ ի պարսից կողմն արձակէ զԼթման ամիրա և զՍաւիէ զաւրավարն: Նոքա հարին զՍիրդատ ի նաւ, և զՍուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպայիւն, և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Լսորոց, Լգիպտացոց, Սարաց և Պարթեաց և Պաղեստինացոց: Բայց պատճառ ելոցն նոցա այս է: Եւ եալ էր իշխան ոմն կողմանցն Վամասկոսի Սարգիս անուն. նա բազում ինչ յափշտակէր յիսմայելացոց վաճառականացն, զոր երիցս աղերսիւ խնդրեալ Քրդըրթի, և նորա ոչ թողացուցեալ: Եւ պա ժողովեալ զիւրոյ ազգին զայր և զձի և երիցս ասպատակեալ, առին զիւրեանցն և զնոցայն: Եւ յոր.

ժամ զաւրացաւ ի վերայ Հայոց (?), ապա սկսաւ շրջել զհաւատս նոցա . և նոքա ոչ հաւանէին : Իսկ իշխանին Խամայէլի գտեալ խորհրդակից զոմն՝ Սահմէտ անուն , գլուխ վաճառականացն եգիպտացի , որ տեղեակ էր նուազ աւրինացն Սովսիսի , բայց հաստատեալ էր աղանդոյն Երիսի և Կերինթոսի , այն որ մարմնաւորապէս ասաց զարքայութիւնն ի վերայ երկրի , կերակուր պորտոյ և ամուսնութիւն յետ յարութեանն : Ուսոյց և աւրէնս հակառակ հնոյ և նորոյ աւրինադրութեանց իմանալ զանարժանս և խաւսելով զանուղղայս . յոյժ ձաղանաւք խայտառակեաց զուխտադրութիւն Երրահամու , որպէս և գրեալ է՝ Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու յաւուր ը երրորդի : Իսկ սա ոչ միայն զարս , այլ և զկանայս անգամ , որով գարշելի այսպնեաց զնշանակ ուխտի Տեառն : Եւ և ջրով լոկով ողողանիլ հանապազ փոխանակ մկրտութեան աւագանին , և այլ ևս յովով անարժան և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս : Օ՛սա ստացեալ աւրէնսդիր պատգամաբեր և զաւրավար՝ ամս ի . և կոտորեցին զՎնունիս , զԼղոյ ուղիտ և զՏարաւն : Եւ Սահմէտս այս արգել զսուրն , և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցուցին ինքեանց զմեծ մասն տիեզերաց : Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակ ունել զքրիստոնէութիւնն , և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա , յամենայն տանէ առեալ՝ զգրամ և զմոգ խորբալ և ձիատաւարակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար մի : Իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն : Եւ ի տիրելն աշխարհաց կոչեցան ամիրիմումնիք : Որ յետ ի ամին Սուահմէտայ տիրեցին Եպուբաբար , Եւթման և Եմր՝ ամս լը :

Գ. Կիրակոս Վանձակեցի , Սոսկվա , 1858 , եր. 32—34 :

Իսկ իբրեւ լցաւ ի ծննդենէն Քրիստոսի ամբ ոթը , և Հայոց թուականին կէ , յայտնեցաւ ոմն սուտ մարգարէ հեթանոսաց , աղանդեալ ի Կերինթոսէ և յԵրիանոսաց , Սահմէտ անուն , իսմայէլացի ազգաւ , յորդուցն Հագարու : Սա մինչդեռ վաճառակաւութեան աղագաւ երթայր յԱգիպտոս , հանդիպեցաւ միայնակե-

ցի միջ , որում անուն էր Սերգիս Բիսիրայ՝ Երիանոս աղանդով , յանապատին Սինայ : Սա ուսոյց Սահմէտի զսուտ աստուածածանօթութիւն , զովեաց նմա զհին օրէնսն՝ զուսեալն ի Սովսիսէ , և ասաց . եթէ լուիցես բանից իմոց , լինիս առաջնորդ և օրէնսդիր ի վերայ ազգին քո : Եւ գնացեալ Սահմէտի զձանապարհս իւր՝ յանկարծակի եմուտ ի նա ոգի պիղծ , և անկեալ փրփրեցաւ : Եւ ընկերաց նորա տեսեալ զայն կացին առ նմա մինչև սակաւ մի ուշաբերեցաւ . և ապա յարուցին զնա . հարցեալ զպատճառս այնպիսի մոլեգնութեանն , ասէր ի հրեշտակէ սրբոյ լինել զայն , և յղել զնա պատգամաւոր յազգն իւր . և երթեալ ի քաղաք իւր՝ սկսաւ քարոզել , զոր ուսոյց նմա սուտ քրիստոնէայն : Եւ նմա հօրեղբարք զխաւորք . նոքա հալածեցին զնա , սպառնացեալք մահու չափ , եթէ այլ այնպիսի բանս ինչ լսիցեն ի նմանէ . և նա երթեալ ի տուն իւր՝ նստէր տրտում : Եւ մտեալ Ելի , որ էր նորա հօրեղբորորդի և փեսայ , և հարցեալ զպատճառս տրտմութեան , և նա ասացեալ՝ Թէ վասն զի զՍտուած քարոզեցի նոցա , սպառնացան մահու ինձ . և ասէ Ելի . եկ երթիցուք և զարձեալ քարոզեսցուք . եթէ ընդդէմ դառնան մեզ , սպանցուք զնոսա սրով . զի այր զօրաւոր էր Ելի , և արք զօրաւորք՝ որ ընդ նմա : Եւ իբրեւ սկսան քարոզել եղև խռովութիւն յոյժ և պատերազմ . և պարտեցաւ կողմն Սահմէտի . և փախեալ զնացին ի փոքր Սաղիամ , ուր էին ժողովեալ Հրեայք երկոտասան հազար , զոր հալածեալ էր Կոստանդնի կայսեր . և առեալ զնոսա Սահմէտի , չոգաւ ի վերայ այնոցիկ՝ որ հալածեցին զնա . և կոտորեաց զնոսա : Իբրեւ տեսին Հրեայքն զյաջողուած դործոյն , կացուցին զնա իւրեանց առաջնորդ . յարեցան ի նոսա և այլ Սաղիանացիք , և Քաղըրթ առաջնորդ . և եղեն բանակ մեծ , չոգան ի վերայ Պաղեստինի , հարին զգորսն Հոռոմոց , որք յափշտակէին զինչս վաճառականաց նոցա . և իբրեւ տեսին զյաջողութիւնն , չոգան ի վերայ տէրութեանն պարսից , սպանին զՎզկերտ թագաւոր պարսից , և դադարեաց թագաւորութիւնն պարսից : Օ՛պսու ժամանակաւ խաւարեցաւ կէս արեգականն . Երեզ՝ աշնան ամիս , մինչև ի Քաղոց՝ ամարան ամիս : Եւ արձակեցին զօրս ընդ երիս կողմանս մի ի Հում՝ Յազ անուն և խրատատու Յովէլ , որք կոտո-

րեցին ի Հռոմոնց զեօթանասուն հազար: Եւ ի պարսից կողմն արձակեցին զ()թման ամիրայ և զՄաւիէ զօրավար, նոքա հաւրին զՄիրզատ քսան հազարաւ, և զՄուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպային, և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Մսորուոց, Լազիպտացւոց, Մարաց և Պարթեւաց, և սկսան շրջել զհաւատս նոցա, և նոքա ոչ հաւանեցան: Իսկ Մադիւնացիքն և հաւանեալքն նոցա խնդրեցին օրէնս ի Մահմետէ, և նա ետ նոցա օրէնս՝ յոյժ խայտառականօք, ասաց մարմնաւոր լինել զարքայութիւնն ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ, և ամուսնութիւն յետ արքայութեանն, և կանանց կոյս մնացելոց հանապազ խառնակութիւն, ուսոյց և օրէնս հակառակ հնոց և նորոց օրինադրութեանց, իմանալ զանարժանս, և խօսող զանուղղաց խայտառակաց, մեծապէս ձաղանօք զուխտադրութիւնն Մստուծոյ՝ որ առ Մարահամ, զի գրեալ է. թլփատեսցի ձեր ամենայն արու ութօրեայ: Իսկ սա օրինադրեաց, յորժամ կամեսցի թլփատել, յորում հասակի և իցէ, ոչ միայն զարս, այլ և զկանայս անգամ, և փոխանակ լուսաւոր մկրտութեանն՝ զոր ասաց տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, եթէ որ ոչ ծնցի ի ջրոյ և ի հոգւոյ, ոչ մտանիցէ յարքայութիւն Մստուծոյ, սա ասաց հանապազ գործել զչարիս և ջրով լոկով ողորանիլ և սրբիլ, և այլ բազում անարժանս և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս: Սա եղև օրէնսդիր պատգամաբեր ամս հինգ, և կոտորեցին զհնունիս, զՄիլիոնիս և զՏարօն: Եւ Մահմետ արգել զսուրն, և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցողցին զմեծ մասն տիեզերաց, և անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս համարձակութեամբ ունել զբրիստոնէութիւն, և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա՝ յամենայն տանէ առեալ չորս դրամ և երեք մոթ խորբալ՝ որ է ցորեան, և ձիոյ տօպրակ մի և պարան մի մազէ և ձեթ նարար մի: Իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն, և ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան Միրմուհիք: Եւ յետ ի ամին Մահմետի կալան զիշխանութիւնն Խամայէլի, Մպուրաբր, ()թման և Մմր՝ ամս երեսուն և ութ:

Դ. Մովսէս Կաղանկատուացի, Փարիզ, 1860. Պ. եր. 5—9.

Օրը ընկալաք ի հոգեզուարճ վարդապետաց մակերևումն ապառնեաց՝ արտածել ուսցուք, յիշելով զնահապետական բանն առ Խամայէլ մարգարէացեալ. «Եթէ ձեռք դորա յամենեւին, և եղիցի յազգ մեծ»:

Ընդ նաւազիլ թագաւորութեանն պարսից Սասանական ազգին ի վեր երևեցաւ այր մի Մահմետ անուն, ի սուտ մարգարէիցն, զոր ի Փրկչէն լուաք, դիւահոգւով, վայրագ աղեղնաւոր, որ յանապատս կայր: Եւ ի միում աւուր կերպարանեալ սատանայ ի ձև էրէոյ վայրւոյ դիպեցուցանէ զնա Միլիոնի կեղծիւն միայնակեցի ումմէն՝ անուն՝ Ռախիրա, և չարն չիք եղեալ ի տեղւոյն, առ որ լիալիճ աղեղն ի Մահմետէ գեղապարիւր: Իսկ նորա սաստիկ ձայնեալ ասէ. «Մի մեղանչեր՝ որդեակ, զի իբրև զքեզ մարդ եմ», ասէ առ նա Մահմետն. «Օ՛հ մարդ ես, վասն է՛ր կաս ի քարանձաւդ»: Յայնժամ կոչեցեալ առ ինքն զնա՝ սկսաւ ուսուցանել ի Հին և ի Նոր Կտակարանաց ըստ Միլիոնի, որ աւարած զՈրդին Մստուծոյ ասաց: Եւ նա, զոր ինչ ի նմանէ լինէր ուսեալ՝ ի պիղծ վարդապետէն, հրամայէր նմա զնոյն խուժադուժ Տաճկացն պատմել, և բողոքէր առ նա զի մի՛ որ դիտասցէ զնորա տեղին: Իսկ անխմաստ հեթանոսամիտ և մարգահաճոյ ազգն այն՝ ի զարմանս եղեալ սակս հրաշարանութեանն, ասեն զՄահմետ. «Ուստի՛ է քեզ զայդ գիտել», և Մահմետն հայթայթեալ զանձանօթն իւր ազգ՝ ասէ. — «Հրեշտակ խօսի ընդ իս՝ որպէս ընդ մի որ յաստուածախօս առաջին մարգարէիցն»: — Եւ նոցա գաղտնի լրտեսս կացուցեալ առ ի գիտել, թէ ով պատմէ նմա զայն, կամ ուստի գիտէ նա զայն ամենայն: Իսկ զայս իմացեալ Մահմետի զգաւաճանսն, ծածկաբար զչար վարդապետն իւր սպանեալ ընդաւազեաց, և ի նմին տեղւոյ նստեալ ինքն ասէ ցլրտեսս. «Յայսմ տեղւոյ հրեշտակ ինձ երևեալ՝ մեծամեծ սքանչելիս պատմէ»: Եւ նոցա տեսեալ զնա միայն՝ եկին պատմեցին վրիպական մոլորամիտ ազգի Տաճկաց, և նոցա մեծախուժ աւարեալ ժողով՝ դիմեցին յանջողի դիւական յանապատն և մեծագոյն պատուով զգիւանշունչն այն Մահմետն ածին յիւրեանց

մէջն: Լա փրկչական բանն անդանօր կատարիւր, յառնել սուտ մարգարէի, զոր դիւապատիր Սաճմէտն սկսաւ տունել մարգարէութիւնն և ասէ. «Լաթէ դուք անսայք իմոյ մարգարէութեանս և քարոզութեանս և առնէք զայն՝ մեծ իշխանութիւն ազգիս մերոյ հասանէ, որպէս Հոռոմոց զիրն ասէ, թէ մեզ իշխանութիւն վասն հաւատոյս մերոյ տուաւ յԱստուծոյ: Լա զոր իւրեանց աւտորուշանաց և զոհոյց էին տեղիք՝ Պմբէթ Լբրահամու անուանեաց և տեղի աստուածակոխ, և անդ հրամայեաց կոտորած առնել, և զօրն զայն Լբրահամու անուանեաց: Հրաման ետ չորեք կուսի ի զոհանոցն աղօթել, քար արձան տայր կանգնել և համբուրել յանուն Լբրահամու: Լա առ նա երանելի մարգարէն առնէր զմարգարէութիւնն, «Լաթէ՝ թողցէ այր զկին իւր, և լինիցի առն այլում: Եթէ դառնայցէ առ այր իւր, ոչ ապաքէն սղծելով սղծեսցի կինն այն»։ Օպոս իսկ կատարեաց Սաճմէտն, զի Տալբ ոմն Տաճիկ ունէր կին զեղեցիկ, վասն որոյ յղեաց պատգամ առ նա, եթէ Լստուած հրամայեաց թողուլ զկին քո: Իսկ Տալբն այն ածեալ զկինն իւր ի մէջ հրապարակին՝ երդմամբ կացուցեալ վկայս, եհան արձակեաց յիւրմէ, և Սաճմէտ առ ինքն առեալ զկինն՝ ելից զբղջախոհ ախտին իւրոյ զտուփանս: Լա յետ այնորիկ դարձեալ ասէ ցՏալբն. «Լստուած հրամայեաց առնուլ զկին քո առ քեզ»։ Լա սոս օրէնք տաղակի յազգ նոցա եմուտ, եթէ զկին թողեալ ի կնութենէ, ապա առ այլում եղեալ ի քուն, առ ինքն առնուլ: Լա այնպէս է անօրէն նոցա օրէնսդրութիւն, որ մինչ յաջեղ անունն Լստուծոյ երդնուն՝ ստեն, և մինչ յառականս կանանց երդնուն, անսուտ պահեն: Լա այլ ինչ բազում աղտեղութիւն աւանդեաց ազգին այնմիկ, որք են կարապետք և զօրք նեւինն և լինելոց են երկրպագութեամբ և մարտակիցք նորա ինին: Լա նոսա ասէ օրհնեալն Պողոս՝ «մարդք ապականեալք մեղօք, անպիտանք ի հաւատս, որոց անմտութիւնն յայտնի լիցի յաւուր մեծի դատաստանին աստուծոյ»։ Լա այլուր՝ «լալով իսկ ասեմ զթշնամեաց խաչին Քրիստոսի, որոց կատարածն կորուստ է»։

Ի ընդ վաթսուն և հինգ թուին Հայոց՝ երևեցաւ մոլարն Սաճմէտ ի Սեդին շահաստանի, և իբրեւ եղև եօթանասուն

թիւն եկն ի Պմբէթն Լբրահամու, և անտի ել յայն շահաստան, որ այժմ կոչի յիւր անուն՝ Սաճմէտայ, յամեանն սափար¹: Լալե անդ ամ մի, և զողջոյն ամն ի շահաստանէն ասպատակ արար, և յամեանն շահր ռարիլ ավալ² սկսեալ թափեաց զՊմբէթն Լբրահամու, ի ռամազան³ ամսոյ ժի, այն ութերորդ ամէր նորա իշխանութեանն: Հաւալ⁴ ամսոյ ժե կուռեցաւ ընդ Նեփ պարսկի, յաղկաթ⁵ ամսոյն ի հասարակել տունջեան և գիշերոյ եկն ի Սաքայ և անտի դարձեալ յիւր շահաստանն, մինչդեռ վեց օր կայր ի Ղուղչեջայ⁶ ամսոյ ի նմին ամի, եթող ամիրայ ի Սաքայ զՍէդ՝ Լբուսիդայ որդին: Լա դարձան նորա ընկերքն ի Սաքա: Լբուբէքը՝ Լբուհափայ որդին, աւագ էր յընկերացն, և այն ինն տարի էր Սաճմէտայ իշխանութեանն: Ի տասներորդ ամին մեռաւ յաւուր երկուշաբաթի յամեանն շահր ռարի աղաւաղի⁷ յերկուցն, կալեալ զիշխանութիւնն ամս տասն: Լա երեքտասան ամ զմոլորականն իւր քարոզութեան զաղտնի հաստատեաց հաւատ: Քառասուն ամ ունէր մինչ երևեցաւ, և ի վաթսուն և յերրորդ ամին մեռաւ:

Երկրորդ իշխանութեանն Տաճկաց զկնի Սաճմէտայ նստաւ Լբուբէքը Լբի կահփեան, և կալաւ ամս ինն: Օմար իխատաբեան եօթն ամ, զնա սպանին: Ութման իբն Քան ամս տասն և մեկ, ապա արգելին զիշխանութիւնն Ութմանայ, և Ութման ետ իշխանութիւն Լբղլաչի պատիւ՝ քրքմել զհերս և զմորուսս: Սաւիէ ամս ինն: Լաղի իբն Սաւիէ ամս ութ: Լբղլմալիք իբն Սրուան ամս տասն և մեկ, ի սորա աւուրս էր Հաջէջ իբն Ու-

¹ Սափար, صفر, երկրորդ ամիս Տաճկաց:

² Կիր (շահր, լուսնական ամիս): ربيع الاول, ռարի աւալվալ, այսինքն՝ առաջին Ռարի, որ է երրորդ ամիս Տաճկաց:

³ Ռամազան, رمضان, իններորդ ամիս Տաճկաց:

⁴ Հաւալ, شوال, տասներորդ ամիս:

⁵ Ոչ յաղկատ, այլ Պուլքաղէ կամ Ջուլքաղէ: ذوالقعدة, մետասաներորդ ամիս:

⁶ Ջուլհէջայ, ذوالحجة, այսինքն՝ ամիս ուխտագնացութեան, երկուսասներորդ ամիս Տաճկաց:

⁷ Տես ծան. 2.

սուփ: Վլիթ՝ Աբղլմեղիքայ որդին, ամս ինն: Սուլէյման իբն Աբղլմեղիք ամս տասն և չորս: Օմար, Աբղլաղիզայ որդի՝ ամս տասն: Լազիդ իբն Աբղլմեղիք ամս վեց: Հէշմ իբն Աբղլմեղիք ամս քսան: Վլիթ իբն Լազիդ ամ մի. զնա սպանին և շփոթումն եղև Տաճկաց: Սրուան, Սաջմետայ որդի՝ ամս չորս սա սպան զԿուրիշիկս գլխաւորս Տաճկաց արս վաթսուն՝ զսպանողս Վլիթայ ամիրային՝ առաջի իւր ակնարկեալ սպանողացն: Լա եկն Աբլ Աբաս ի Սարաց օգնականութեամբ և զօրօք Աբու Սալիմայ Խորասանայ իշխանին և սպան զՍրուան և կալաւ զիշխանութիւնն ամս եօթն: Լա Աբլ Աբաս Աբղալլաճ Սաջմետայ որդի՝ Աղայի որդի, Աբղլալաճի որդի, Աբբասայ որդի, Աբղլ Սուտաղիբայ որդի, որք այժմ ազգաւ կոչին Հեշամիկք. և սպան նա գաղտուկ զԱբու Սալիմ, յորժամ եհաս յիշխանութիւնն, և յետ նորա սպանմանն և ինքն վախճանեցաւ: Աբու Ջափր, որ կոչեցաւ Աբղալլաճ, նորին եղբայր, ամս քսան և երկու. սա մեռաւ ի Գմբէթն Աբրահամու: Սաջդի, որ կոչի Սաջմատ, որդի Աբղալլաճի ամս ինն: Սուսէ ամ մի: Հարուն՝ Սաջդիայ որդին, զոր Սաջիունն կոչեն, ամս քսան և հինգ. լա նեղութիւն անշափ հասոյց աշխարհի և վասն այնր բազում գաւառք Հայոց փախեան ի Հոռոմս: Սաջմետ՝ որդի Հարունայ, ամս երեք: Հարուն՝ մինչ կենդանի էր, բաժանեաց զիշխանութիւնն երկուց որդուց իւրոց՝ Սաջմատայ և Սայմունայ. և ըստ երիցութեանն ունիլ Սաջմետայ զիշխանութիւնն ի Բաղդատ և ի Խորասան. և Սայմուն ընդ հակառակս նմա եղեալ պատերազմաւ՝ մեռանի Սաջմատ. և Աբղալլաճ, որ և Սայմունն կոչէր, իշխեաց ամենայնի ամս...: Իբրահիմ, ամս տասն: Հարուն՝ քսան և երրորդ նստաւ ի Սաջմետայ Ամիր Սուլիմ. և հայ թուականն էր երկու հարիւր եւթանասուն ամ:

Ե. Թովմա Արծրունի. Կ. Պօլիս, 1852. եր. 108—115.

Ընդ ժամանակս Հայրակղի Կայսեր հոռոմոց էր հասեալ ի վախճան թագաւորութիւնն պարսից: Լա յայնմ ժամանակի երթեալ ժողովէին ի քաղաքն Լազեսացոց արք երկուսասան հազար

յամենայն ցեղիցն Խարայէլի, զի տեսին եթէ մեկնեցաւ զօրն պարսից, և թողին ի բաց զքաղաքն. նոքա երթեալ մտին անդ, փակեցին զդրունսն և ամրացան ի նմա. և սկսան ապստամբել ի հռովմայեցոց տէրութենէն:

Իսկ թագաւորն Հայրակղէս հրաման ետ պաշարել զնոսա. զոր Թէոդորոս եղբայր թագաւորին և բազմութիւն զօրացն կամեցան սատակել զնոսա: Իսկ թագաւորն հրաման ետ երթալ զնալ ի սահմանաց իւրոց. և նոցա կալեալ զճանապարհն անապատի՝ զնացին ի Տաճկաստան առ որդիսն Խամայէլի ի քաղաքն որ կոչի Սաղիամ. զոր աւերեացն Խարայէլ յեւանելն իւրում յԱզիպտոսէ, և ընդ պատերազմելն ընդ Բաղակայ արքայի Սովաբայ: Լա քանզի իշխանութիւնն պարսից յոյժ լքեալ էր, և աներկիւղ շինեցին զքաղաքն Սաղիամ, և բնակեցան ի նմա:

Յղէին պատգամս առ որդիսն Խամայէլի, և ցուցանէին զմտերիմ հարազատութիւն. և թէ որդիք Աբրահամու եմք, մեք և դուք եղբարք. պարտ է ձեզ գալ յօգնականութիւն մեզ, և առցուք զերկիր ժառանգութեան մերոյ: Իսկ նոքա թէպէտ և հաւանէին՝ այլ էր և հակառակութիւն մեծ ի մէջ նոցա. քանզի որոշեալ էին պաշտամամբ կոց, ըստ իւրաքանչիւր կամաց:

Յայնմ ժամանակի էին եղբարք բռնակալք ոմանք ի կողմանս ապառաժ Արաբիոյ ի տեղւոջն Փառան, որ այժմ կոչի Սաբայ: Աբբ պատերազմողք զօրազլուք, պաշտօնատարք մեհենին ամոնացոց պատկերին, որ կոչի Սամամ և Քարար: Վէպ եղև միում ի նոցանէ մեռանիլ որում կոչէին Աբղլայ. և որդի նորամնացեալ մատաղ հասակաւ որում Սաջմետ կոչէին. զոր առեալ սնուցանէր հօր եղբայր իւր Ապուտալը, մինչև ցարբունս հասակի, և ի չափ ինչ հասեալ բնակեցաւ առ ումեմն մեծատան ի նուցունց աղգականից, հարկանէր նմա սպասաւորութիւնս միամիտս, արածէր ուղտս, և լինէր հրամանատար տանն նորա: Լա իբրև անցին աւուրք ինչ, վախճանեցաւ տանուէր տանն: Տեսեալ կնոջն զՍաջմետ այր հաւատարիմ և ուշմագոյն յամենայն իրս աշխարհականս, եղև նմա կին. և ետ ի ձեռն նորա զամենայն հոգս տան և ընչից. և եղև այր թանգար արուեստիւ և հմուտ վաճառականութեան. հարկանէր ճանապարհս հեռաւորս ի գործ վա-

Ճառականութեանն, յԱզգիպտոս և ի կողմանս պաղեստինացւոց. և մինչ այսմ գործոյ պարապէր, դէպ եղև նմա ի կողմանս եգիպտացւոց հանդիպել առն միոյ մոնազնի որում կոչէին Սարգիս Բհիրայ, որ էր եղեալ աշակերտ մոլեղնութեանն արիանոսաց. սմա ծանօթացեալ և սիրողացեալ ժամանակաւ ուսուցանէր բազում ինչ նմա, և յովագոյնս զհնոց կտակարանաց, և եթէ ոչ զոյ բնութեամբ որդի Լստուծոյ: Եւ միջնորդէր նմա հետեւի հաւատոյ առաջնոյ Խորայէլականացն: Օյ թէ յայս եկեսցես իմով հրամանաւ, եղիցիս զօրագլուխ մեծ և առաջնորդ ամենայն տոհմի քո: Յուշ առնէր նմա և զխոստումն Լստուծոյ առ Լբրահամ, և զկարգս թլփատութեանցն և զգոհիցն, և զայլոցն ամենեցուն, զոր ոչ է այժմ ասել մի ըստ միջնոյ, և յայս լինէր խոկումն Խամայէլացւոցն մինչև իսպառ:

Եւ եղև ի միում աւուրց ի գալ նորա ի նմանէն, ձայն օտարոտի և ազդումն ահագին դիւական անկեալ ի վերայ նորա ուշաթափ անկեալ դնէր, զոր դիպողագոյն է այժմ ըստ առաջիկայ օրինակիս յայտ առնել. քանզի ասեն զկնոջն, յորմէ նեոինն է ծնանելոց, ճանապարհորդել յԱզգիպտոսէ յաշխարհն Պաղեստինացւոց, և ցանկացեալ տեսանել զարձան կնոջն Ղաւտայ, երթեալ զաղարէ անդ հանգստեամբ, և ի նիրհէն իւրում ձայնէ հոգին աւտար ի բերանոյ կնոջն քարացելոյ. եթէ՝ ծնցիս որդի աշխարհակալ, որ և ի պոռնկութենէ յղացեալ իսկ էր դուստր ցեղի Իանայ. այնպիսիք և առ սովաւ երևեցան: Քանզի հարցեալ ցնա որք նորին ուղեկից. թէ որպիսի պատճառաւ անկեալ եղեր ի մտաց, ասէ. ձայն իմն ահաւոր հրեշտակի անկեալ ի վերայ իմ, հրամայեաց երթալ պատգամաւոր յազգն իմ, ցուցանել զԼստուծոյ արարիչ երկնի և երկրի. առնուլ ինձ անուն զլիսաւորութեան, և զստութիւն հաւատոց որ ի կուսս յանդիմանել և քակտել: Եւ եկեալ ի Փառան զնոյն ասաց երկրորդել զբանս զայսոսիկ առ հօր եղբօրն իւրոյ որ կոչէր Լպղջէհր: Եւ զինչ է նոր հաւատոյ որ այժմ թէն երևի. եթէ այլ ևս յաւելցիս ասել, անձին քում դու եղիջիր պարտապան. և նա տրտմեալ զնաց ի տուն իւր, քանզի հանապազ սպիպէր ի դիւէ անտի, թերևս թոյլ տալովն աստուծոյ, զոր համարէր ի հրեշտակէ զանկանելն ի մտաց: Եւ բա-

զումք ի նոցանէ հաւանեցան նմա պատգամաւոր Լստուծոյ ասել:

Եւ յաւուր միում լեալ նորա ի տխրութեան ի սպառնալեաց հօր եղբօրն իւրոյ, եկն եմուտ առ նա Ելի որդի Լպղտալի, և ասէ. զինչ են պատճառքդ զի նստիս տխրեալ. և նա ասէ. զԼստուծոյ արարիչ երկնի և երկրի պատմեմ, և անարգեն զիս սպառնալեօք: Եւ Ելի էր այլ քաջ, ասէ ցնա. արի ելցուք քանզի են և ընդ մեզ արք բազումք, թերևս լիցի ելք իրացդ պիտանութեամբ:

Եւ ելեալ նոցա արտաքս սկսաւ խօսել Մահմէտ հրապարակաւ զնոյն բանս. և եղև աղաղակ մեծ ի միջի նոցա և կռիւ, այնքան մինչև բազումք ի նոցանէ ի սուրս դիմեցին. և պարտեցաւ կողմն Մահմէտի, և վիրաւորք բազումք լինէին յերկոցունց կողմանցն, և փախստական եղեալ Մահմէտ և Ելի. և ընդ նոսա իւրև արք քառասուն. եկին ի քաղաքն Մադիամ զոր և ասացաք յառաջագոյն, և ուսեալ հրէիցն զպատճառս փախստեանն խրախուսեցին ի միաբանութիւն ճշմարիտ ասել զասացեալն. իբրև նախանձախնդիրք Լստուծոյ, և որդիք Լբրահամու և եղբարք միմեանց: Եղեն ընդ նմա և ուխտեցին ուխտ, և ետուն նմա կին յազգէն իւրեանց. և պատրաստեցան լինել ընդ նմա, որպէս և կամք իւր հրամայեցեն. զոր թէ ասիցէ որ ի հրամանէ Լստուծոյ լինել սկիզբն առաջարկութեանն այնորիկ, Պաղմարեցան ի միասին հրէայքն հանդերձ Խամայէլացուք, և եղեն բանակ մեծ և ելեալք ի վերայ Փառանու արարին մեծ խորտակումն դիմադարձացն, սպանին և զԼպղջէհրն, և զբազումս ի զօրէն ամոլնացւոց և մովարացւոց. կործանեցին և զպատկերսն Սամամայ որ ի բազնին այնորիկ. յանդգնեցան ասել և զմեհեան տուն Լբրահամու, հնազանդեցուցին և զամենայն բնակիչս սահմանացն մերձակայից, և զապստամբսն միահաղոյն բարձին սրով: Տեսեալ Մահմէտի զյաջողութիւն իրացն, և զմիաբանութիւն հրէիցն, ասաց զինքն զլուխ և առաջնորդ ամենեցուն: Կարգեաց հրամանատարս և զօրագլուխս ինքեան յիսմայէլականաց անտի, զԵլի, և զԼպղբիւր, և զԼմր, և զՌեման: Եւ յղէ պատգամ առ Թէոդորոս եղբայր Զայրակղի, ըստ այնմ որում հրէայքն եղեն ձեռնտու. եթէ զերկիրդ զայդ Լբրահամու խոստացաւ Լստուծոյ և զաւակի նորա:

և ի ձեռս նոցա էր բազում ժամանակս. և եթէ վասն չարութեան զործոց նոցա տաղտկացաւ Մտուած և ետ ի ձեռս ձեր, բաւական լիցի ձեզ այդչափ որչափ կալէքդ, և արդ մեք զաւակ Մերա համու եմք. և գիտէք զուր զխոստումն որ առ Խամայէլ հայրն մեր. տուք ի մեզ զերկիրդ մեր խաղաղութեամբ. ապա թէ ոչ առցուք պատերազմաւ ոչ միայն զայդ, այլ և զայլ ևս բազումս: Լա նորա կամեցեալ ցուցանել թագաւորին, ի սոյն աւուրս վախճանեցաւ Հայրակղէս. իսկ որդի նորա Կոստանդին, ոչ ունէր յանձին ըստ կամաց նորա պատասխանի. այլ հրամայէր միայն զգուշանալ, և ոչ ելանել պատերազմաւ ընդ դէմ նոցա, մինչև տեսցէ զելս իրացն. և բանակն Խամայէլի հզօրագոյնս ստիպէր ի պատերազմ. և նոքա կամեցեալ անձնապահ լինել աշխարհին, զնացին ընդ դէմ նոցա. թողեալ զերկիրս իւրեանց, ի հետիոտս ելին ընդ դէմ նոցա: Իսկ նոքա քանդի ի հանգստեանն էին զի մեցին ի վերայ նոցա, և նոցա պարտասեալք ի ծանրութենէ զինուցն, և ի ջերմութենէ տապոյ արեղականն, և ի սաստիկութենէ աւազոյն, որ ոչ ունէր զկայ ոտից և ի հետևակազնացութենէն, և ամենեքումք թշուառացեալ անկան ի ձեռս թշնամեացն, որք դատեցին ի սուրս իւրեանց. և եկեալ ի տեղի բանակի նոցա, առին աւար բազում. և սկսան աներկիւղ տարածանել ի վերայ երկրին. քանզի ոչ կասկածէին ի պատերազմէ իմեքէ:

Յայնժամ տեսեալ Լաբուսաղէմացոյն զանհարին զիպուածսն անօգնականութեանն, առին զՄտուածային Սուրբ Նշանն Տէրունական հանդերձ այլ սպասիւք Լիեղեցեացն, փախուցին ի քաղաքն թագաւորական ի Կոստանդին. և Խամայէլ տիրեաց ամենայն հրէաստանի:

Իսկ արեղայն արիստեան զոր յառաջագոյն ասացաք վարդապետ Մահմէտի, տեսեալ զյաջողութիւն իրացն, յարուցեալ եկն առ Մահմէտ ցուցանել նմա զգութ երախտեաց, իբրև յիւրմէ վարդապետէ ուսեալ եհաս այնպիսի իրաց:

Իսկ նա քանդի ի հրեշտակէ ասէր ունել պատգամ և ոչ ի մարդոյ, յոյժ գոռարեալ ընդ իրսն սպան զնա ի գաղտնիս:

Ի սոյն ժամանակս էր այլ ոմն ի կողմանս պարսից միայնացեալ կրօնաւորութեամբ, էր և նորա աշակերտ մի որում անուն էր

Սաղման. որ ի ժամ մահու միայնակեցին, պատուիրէր նմա և աւեր. որդեակ, ի վախճանելս իմում մի կայցես յայսմ աշխարհի, զի մի կորուսցես զկարգ քո ի մէջ անհաւատից. այլ երթիցես ի կողմանս եգիպտոսի, բնակել ի մէջ բազմութեան եղբարց, զի շահեսցիս զոգիդ քո: Լա վախճանեալ միայնակեցին, կամեցաւ կատարել զպատուէր նորա Սաղման: Դէպ եղև նմա ճանապարհաւ գալ ի քաղաքն Մադիամ. էր և ծանօթ գիտութեան գրոց թէպէտ և ոչ կատարելապէս: Օսա տեսեալ Մահմէտի կոչեաց և յարեցոյց առ ինքն, հրամայեալ նմա գրել զիրա օրինաց ազգին իւրոյ, ձեռամբ Լաբութուռայ Խամայէլացոյ. քանզի ինքն ոչ գիտէր գիր և ոչ գպրութիւն: Իսկ Սաղման յանձն առ գրել նմա, և գրէր գիրս յօղուածոյս. էր ինչ որ ի ստոյգ յիշողութենէ, և էր ինչ որ կարծողական բանք. այլ և ինքն Մահմէտ մոլեկան հոգով շարժեցեալ տայր գրել զանուղղայս զոր մեք ի բազմաց զսակաւս յիշեսցուք: Քանզի ասէր զինքն միտարիչն՝ զոր խոստացաւ Տէր Քրիստոս առաքել աշակերտացն իւրոց, և զինքն համեմատ Փրկչին ասաց լինել, և ուղեկից ճանապարհի նորա յասելն Լսայեայ մարգարէի հեծեալ մի իշոյ, և հեծեալ մի ուղտու. զայս ամենայն յինքն յարակցէր: Լա փոխանակ սուրբ մկրտութեանն, հանապազ ողորանիլ ջրով. և զայն բաւական համարել ի սրբութիւն: Լա զերկնային պարգեւացն որ ի հանդերձեալսն խոստացաւ Տէր, զանպատում և զհրեշտակային նորութեանն, նա ասաց լինել անդ կերակուրք և ըմպելիք ուժգին. զոր և կամեսցի ուտել անյագաբար՝ պատրաստ գտանիցէ, և կանանց կուսից մնացելոյ, հանապազ անյագաբար խառնակումն: Լա երկայնագոյնս է զամենայն բանս պղծութեան նորա շարագրել. զի յոյժ բազում է և ընդդիմակ աստուծոյ: Լա զայս ամենայն հաստատեալ եղ ազգի իւրում կոչելով Կուրանս: Լա արդ՝ եկ ասացից քեզ սրպիսի ողբովք ողբայ զնոսա հին մատենագիրն, ասելով. վայ քեզ, եղուկ զու ազգ Տաճկաց, արանց և կանանց և ամենայն ծովեզերեայ քաղաքաց. փոխանակ անաւրէնութեան լեզուիդ և պղծութիւն կարգաց, որով բացեալ զերանդ պղծութեան զանաւրէնս բարբառէիր: Հասեալ կայիք յանդիման մեծազաւրին աստուծոյ: Լա զլեզուդ պղծութեամբ զոր սրէիր ի վերայ մեծա

զաւր թագաւորին, արդ նոր և զարմանալի վերաւք դատեսցէ ըզ-
քեզ քան զամենայն տիեզերս: Այլ և սաստիկ հարուածովք սա-
տակեսցէ զքեզ: Աւ առ հասարակ ամենայն տիեզերք ծխեալ տե-
սանիցեն. և ի քէն ամենևին հուրն ոչ պակասեսցէ յաւիտեան,
իբրև զհնոց խեցագործաց պրեսցիս. և քեզ ոչ եղիցի հանգիստ:

Աւ նորա զայս ամենայն չարիս կատարեալ ևս բազմագոյնս
քան զայս հաստատեալ եզ ազգի իւրում օրէնս բազում և այլ չա-
րագործութեամբք. և կեցեալ ամս քսան ի սմին, մեռաւ. և ինքն
կացուցանէ ի գլխաւորութիւն տաճկաց զԱպուբաբբ, և կեցեալ
ամս երկուս մեռանի: Յետ այսորիկ կայ ի գլխաւորութիւն տաճ-
կաց Ամր, որդի Հատապայ ամս քսան և ամիսս վեց: Սա հալա-
ծեաց զյոյնս, և զումարեալ զօր բազում զնաց ի վերայ լքեալ
թագաւորութեանն պարսից յերկիրն պարթևաց, ի վերայ Յազ-
կերտի անուանեալ արքային պարսից, և փախեաւ Յազկերտ յե-
րեսաց նոցա, և ոչ կարաց ճողոպրել. քանզի հասին զհետ նորա
մերձ ի սահմանս քուշանաց. և կոտորեցին զամենայն զօրս նորա.
և փախուցեալ նա անկաւ ի զօրն թեաաղաց, որ էին եկեալ նմա
յօզնականութիւն, որ և սպանին զնա հրամանաւ Խամայէի, կա-
լեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան: Աւ յայնմ հետէ բարձաւ
տէրութիւնն պարսից և ազգին Սասանայ որ տեւաց ամս, ՇԽԲ.

Քաղուածք ի պատմութենէ Համզայի Իսպահանեցւոյ յաջադս յաջորդաց Մահմետի:
860, Hamsae Ispahanensis annalium Libri X, T. II, translatio latina, Gottwaldt,
Lipsiae, 1848, p. 126—127.

Արուբեբբ թագաւորեաց	ամս՝ ք, ամիսս՝ 4, աւուրս՝ ք
Աւմար	ամս՝ Ժ, ամիսս՝ 7, աւուրս՝ Ժք
Աւթման	ամս՝ Ժա, ամիսս՝ Ժա, աւուրս՝ իք
Այի, որդի Արութալէբի,	ամս՝ 7, ամիսս՝ Թ
Սոափա	ամս՝ ԺԺ, ամիսս՝ 7, աւուրս՝ իե
Լազիտ	ամս՝ 7, ամիսս՝ ք
Սոափա, որդի Լազտի,	ամս՝ 7, ամիսս՝ 7, աւուրս՝ իք

Աբդալլահ, որդի Օրբէյրի,	ամս՝ Թ, ամիսս՝ Ժա, աւուրս՝ 7
Աբդուլմեւիք	ամս՝ Ժք, ամիսս՝ 7, աւուրս՝ ե
Վալիդ, Աբդուլմեւիքի որդի,	ամս՝ Թ, ամիսս՝ 7, աւուրս՝ իԺ
Սոլէյման,	ամս՝ ք, ամիսս՝ 7, աւուրս՝ իԺ
Աւմար, Աբդուլազիզի որդի,	ամս՝ ք, ամիսս՝ ե, աւուրս՝ ի7
Լազիտ, Աբդուլմեւիքայ որդի,	ամս՝ 7, աւուրս՝ մի
Հիշամ, Աբդուլմեւիքայ որդի,	ամս՝ ԺԺ, ամիսս՝ ք, աւուրս՝ ի
Վալիդ, Լազտի որդի,	ամս՝ մի, ամիսս՝ ք, աւուրս՝ իա
Լազիտ, Վալիդի որդի,	ամս՝ 7, ամիսս՝ ք, աւուրս՝ Թ
Իբրահիմ, Վալիդի որդի,	ամս՝ 7, ամիսս՝ ք, աւուրս՝ Ժա
Սերուան, Սոհամմեդի որդի,	ամս՝ ե, ամիս՝ ա,
Ասաֆախ	ամս՝ 7, ամիսս՝ ք, աւուրս՝ ք
Աւմանսուր	ամս՝ իա, ամիսս՝ Ժա, աւուրս՝ ք
Աւմահմեդ	ամս՝ Ժ, ամիս՝ ա, աւուրս՝ Ժք
	կամ Ե
Ահադի	ամս՝ ա, ամիս՝ ա, աւուրս՝ Ժե
Առաշիդ	ամս՝ ի7, ամիսս՝ ք, աւուրս՝ իե
Աւամին	ամս՝ 7, ամիսս՝ ե, աւուրս՝ ք
Աւմամուլ	ամս՝ ի, ամիսս՝ ե, աւուրս՝ իք
Աւմոթասէմ	ամս՝ ք, ամիսս՝ ք, աւուրս՝ ք
Աւվաթեք	ամս՝ Ե, ամիսս՝ Թ, աւուրս՝ 7
Աւմոթաւաքէլ	ամս՝ Ժ7, ամիսս՝ Թ, աւուրս՝ Թ
Աւմոթասիր	ամիսս՝ 7, աւուրս՝ մի
Աւմոթազ	ամս՝ 7, ամիսս՝ 7, աւուրս՝ իե
Աւմոհթեդի	ամիսս՝ Ժա, աւուրս՝ ի

7738
11

ՅԵՆԿ

Ա. ՍԵՐԵՈՍԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԵՐԵՎԼՆ

Յառաջաբան	երես
Դպրութիւն Ա.	ա
Դպրութիւն Բ.	1
Դպրութիւն Գ.	11
	22—153

ՅԵՒԵԼՈՒՆԾՔ

ա. Ի Պատմութենէ թումայի Արծրունաց	154
բ. Ի Պատմութենէ Ստեփանոսի Տարօնեցաց	167
գ. Ի Պատմութենէ վարդանայ	180
դ. Ի Պատմութենէ Յովհաննու Կաթողիկոսի	185
Ծանօթութիւնք	197
Վրիպակք	203

Բ. Միթարայ Լնեցաց Պատմութիւն	1—52
--	------

ՅԵՒԵԼՈՒՆԾՔ

ա. Ի Պատմութենէ վարդանայ	53
բ. Ի Պատմութենէ Սամուէլի Լնեցաց	57
գ. Ի Պատմութենէ Կիրակոսի	58
դ. Ի Պատմութենէ Կաղանկատուացաց	61
ե. Ի Պատմութենէ թումայի Արծրունաց	64—71

Изданія того же автора.

Продаются въ Магазилахъ Исакова, Колесова и Михина.

1. Միջնաբերդի Երկրագրության պատմությունը Ժամանակագրական. Ս. Պ. Բ. 1867.
2. Մաղաքի պատմությունը վասն ազգին Նեոպոլիս. Ս. Պ. Բ. 1870.
3. Նանիկի Շիրակումի մայրաքաղաքի մասին. Ս. Պ. Բ. 1877.
4. Պատմություն Սեբեոսի, և Սկիզբն Պատմության Միջնաբերդի. Ս. Պ. Բ. 1879.

1. Catalogue de la littérature arménienne depuis la commencement du IV siècle jusque vers le milieu du XVII. S.-Petersbourg. 1860.
2. История Агванъ, (кавказскихъ Албанцевъ) Моисея Каганкатваци (X вѣка). Переводъ съ Армянскаго съ примѣчаніями и приложениями. Спб. 1861.
3. История Императора Иракла. Соч. епископа Себеоса (VII в.). Переводъ съ Армянскаго съ примѣчаніями. Спб. 1862.
4. История Халифовъ Гевонта (VIII в.). Переводъ съ Армянскаго съ примѣчаніями. Спб. 1862.
5. Опытъ Исторіи Династіи Сассанидовъ. Спб. 1863.
6. Изслѣдованіе о составѣ Армянскаго языка. Спб. 1864.
7. Ueber den Armenischen Dialect von Agulis. 1865.
8. Хронографическая Исторія Мехитара Айриванскаго (XIII в.). Переводъ съ Армянскаго съ примѣчаніями. Спб. 1869.
9. Изслѣдованіе о діалектахъ Армянскаго языка. Спб. 1869.
10. Дневникъ осады Испагани Афганами. (XVIII в.). Спб. 1870.
11. Исторія Монголовъ Инока Магакіи, (XIII в.). Спб. 1871.
12. Нѣсколько словъ о названіяхъ древнихъ Армянскихъ мѣсяцевъ. Спб. 1871.
13. Исторія Монголовъ по Армянскимъ источникамъ, (XIII в.). Выпускъ I. Спб. 1873.
14. Замѣчанія на статью г. Эмина «Вагагъ-Вишапакахъ». Спб. 1873.
15. Исторія Монголовъ по Армянскимъ источникамъ, (XIII и XIV в.). Выпускъ II. Спб. 1874.
16. Драгоценныя камни, ихъ названія и свойства по понятіямъ Армянъ, въ XVII вѣкѣ. Спб. 1873.
17. Матеріалы для изученія Армянскихъ нарѣчій. Выпускъ I. Говоръ Нахичеванскій. Спб. 1875.
18. Матеріалы для изученія Армянскихъ нарѣчій. Выпускъ II. Мушскій діалектъ. Спб. 1875.
19. Армянская Географія VII вѣка (Моисея Хор.) Текстъ, Переводъ и примѣчанія. Спб. 1877.

² PATMOTHIUN SEBEOI
JEPISKOPOSI ...

S. PETERSBURG, 1879, 203 p.

MXITHARAJ ANICHIOJ...

S. PETERSBURG, 1879. 71 p.

VEGE